

YAKIN ÇAĞ TARİHİ ALANINDA
GÜNCEL KONULAR VE
AKADEMİK DEĞERLENDİRMELER

Editör: Dr. Öğr.Üyesi Yasemin Zahide IŞIK

**Yakın Çağ Tarihi Alanında Güncel Konular ve
Akademik Değerlendirmeler**

Editör

Dr. Öğr.Üyesi Yasemin Zahide IŞIK

yaz
yayınları

2026

**Yakın Çağ Tarihi Alanında Güncel
Konular ve Akademik Değerlendirmeler**

Editör: Dr. Öğr.Üyesi Yasemin Zahide IŞIK

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-5450-67-8

Ekim 2026 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Kamuoyuna Sunulan ve Gizli Kalan Diplomasi: Fransız Belgelerinde 1875 Hersek İsyanı (1875-1876)....1	
<i>Cantürk GENÇ</i>	
Osmanlı Matbuatında Osmanlı ve Avrupa Aile Yapılarının Karşılaştırmalı Analizi.....23	
<i>Tolga AKAY</i>	
İngiltere'nin Kuzey Kafkasya Politikası ve İngiliz Diplomat David Urquhart (1830-1839).....47	
<i>Caner YELBAŞI</i>	

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

KAMUOYUNA SUNULAN VE GİZLİ KALAN DİPLOMASİ: FRANSIZ BELGELERİNDE 1875 HERSEK İSYANI (1875-1876)

Cantürk GENÇ¹

1. GİRİŞ

Rusya Dışişleri Bakanlığını vekaleten yöneten Baron Jomini, 14 Ağustos 1875'te Petersburg'daki Fransız Büyükelçisi General Le Flô'ya bir mektup yazarak Çar II. Aleksandr adına Fransa'yı Hersek'teki karışıklıklar karşısında Üç İmparatorluğun başlattığı girişime katılmaya çağırdı (Affaires d'Orient, 1877, s. 14-15). Bu mektup, Fransız hükümetinin 1877'de yayımladığı Sarı Kitap'ta (Livre jaune) tam metin olarak yer aldı (Affaires d'Orient, 1877, s. 14-15). Le Flô'nun aynı gün Paris'e çektiği ve daveti değerlendirdiği telgraf ise ancak 1930'da, Documents diplomatiques français (DDF) külliyyatının birinci serisinin ikinci cildinde yayımlandı (DDF, 1930, no. 4, s. 3-4). Büyükelçi bu telgrafta Fransa'nın "üç büyük Devletin zaten fazlasıyla sıkı olan uyumunun dışında yalnız bırakılmamasını" hayati saydığını yazıyordu (DDF, 1930, no. 4, s. 4). Aynı olayın iki yayındaki bu farklı görünümü, Fransa'nın 1875 Hersek İsyanı karşısındaki tutumunu anlamak için bölümün çıkış noktasını oluşturur.

Hersek İsyanı, 1875 yazından 1878 Berlin Kongresi'ne uzanan Büyük Şark Buhranı'nın ilk halkasıdır (Langer, 1950, s. 59). Türk tarih yazımında isyan Osmanlı-İngiliz ilişkileri (Aydın, 2021), Panslavizmin etkisi (Aydın, 2005), Sırbistan'ın tutumu (Özkan, 2024), Sırbistan ile Karadağ arasındaki görüşmeler

¹ Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0009-0003-7067-5273.

(Baltalı, 1986), Rus aydınları ve basını (Çakan, 2025), İspanyol elçilik raporları (Turan, 2018), Osmanlı basını (Gümüş ve Yüksel, 2020) ve Bosna gazetesi (Çoban, 2022) üzerinden incelenmiştir. İsyanın başlangıcını İngiliz belgeleriyle ele alan yabancı çalışmalar da bulunmaktadır (Ković, 2010). Kemal Baltalı'nın isyanın uluslararası bir nitelik kazanmasını ele alan makalesi Fransız belgelerine de başvurmuş, bu belgeleri büyük Devletler diplomasisinin genel seyrini izlemek için kullanmıştır (Baltalı, 1987). Genel diplomasi tarihleri de Fransa'nın bu evredeki rolüne ancak kısaca değinir (Langer, 1950, s. 59 vd.; Taylor, 1954; Anderson, 2001, s. 183 vd.). Fransa'nın Hersek bunalımındaki politikası, bu politikanın gerekçeleri ve Fransız hükümetinin bu politikayı kamuoyuna hangi biçimde sunduğu Türkçe literatürde müstakil olarak çalışılmış görünmemektedir.

Bölüm üç yayına dayanır. İlki, Fransız Dışişleri Bakanlığının 1877'de yayımladığı Documents diplomatiques. Affaires d'Orient 1875-1876-1877 başlıklı Sarı Kitap'tır (bundan sonra Affaires d'Orient). Bu cilt 29 Haziran 1875'ten başlayan yazışmaları hükümetin seçtiği biçimde kamuoyuna sunar (Affaires d'Orient, 1877, s. 1). İkincisi, 1914 Savaşı'nın kökenlerine dair belgeleri yayımlamak üzere kurulan komisyonun 1930'da çıkardığı DDF'nin birinci serisinin ikinci cildidir. Cildin önsözü, seçilen belgelerin Fransız diplomasisinin genel yönelimini ve büyük Devletlerin politikasını, özellikle Almanya'nın Rusya ve Avusturya-Macaristan ile ilişkilerini göstermesine özen gösterildiğini belirtir (DDF, 1930, Avant-propos). Üçüncüsü, Fransız diplomat Adolphe d'Avril'in 1886'da yayımladığı ve Sarı Kitap belgelerini yorumlayarak aktaran eseridir (d'Avril, 1886). Bölüm, iki belge yayınını karşılaştırarak Fransa'nın izlediği politikayı ve bu politikanın 1877'de kamuoyuna hangi biçimde sunulduğunu ortaya koymayı amaçlar. Kapsam, isyanın başladığı Haziran-Temmuz 1875 ile Sırp-

Karadağ savaşının başladığı ve Reichstadt görüşmesinin yapıldığı Temmuz 1876 arasındır.

2. 1871 SONRASI FRANSA VE DOĞU MESELESİ

1870-1871 yenilgisi Fransa'nın Doğu'daki konumunu doğrudan sarsmıştır (DDF, 1929, no. 8). Dışişleri Bakanı Jules Favre, 12 Haziran 1871'de İstanbul Büyükelçisi Vogüé'ye gönderdiği talimatta yenilginin etkisinin hiçbir yerde İstanbul'daki kadar doğrudan hissedilmeyeceğini ifade ediyordu (DDF, 1929, no. 8). Aynı talimat Fransa'nın Balkan Hristiyanlarına yaklaşımının sınırlarını da belirliyordu. Favre'ye göre Sırbistan ve Karadağ gibi mevcut özerk yapıların varlığı dokunulmazdı, fakat bu yapıları genişletmek veya yenilerini kurmak için bir sebep bulunmuyordu (DDF, 1929, no. 8). Favre, Bosna, Hersek ve Bulgaristan'ın doğrudan Osmanlı yönetiminden çıkarılması düşüncesini reddetmiş, Babıali'den bütün tebaasına aynı hakları tanınmasını istemeyi tercih etmişti (DDF, 1929, no. 8). Bu çizgi, 1875'te Decazes'in izleyeceği politikanın başlangıcıdır.

Fransız diplomatları Güney Slav meselesinin Avusturya-Macaristan açısından taşıdığı anlamı da erkenden fark etmişti. Dışişleri Bakanı Broglie, Ekim 1873'te Viyana Büyükelçisi d'Harcourt'a verdiği talimatta Andrassy'nin Avusturya'nın artık "Türkler hesabına Tuna'da polislik yapmak" istemediğini belirttiğini aktarıyordu (DDF, 1929, no. 241).

Decazes'in Dışişleri Bakanlığı döneminde Fransa'nın önceliği Almanya karşısındaki yalnızlıktan kurtulmaktı (Langer, 1950, s. 39-44; Taylor, 1954, s. 223-226). Decazes, 29 Nisan 1874'te Londra Büyükelçisine yazdığı gizli talimatta Batı'da barış sağlanırlaşırken Doğu'daki durumun belirsizleştiğini, Tuna prensliklerinde bağımsızlık eğilimlerinin güçlendiğini ve 1856 antlaşmalarını imzalayan Devletler arasında uyum kalmadığını

belirtiyordu (DDF, 1929, no. 299). 1875 baharında Almanya ile yaşanan ve Savaş Tehlikesi bunalımı olarak bilinen gerginlik bu kaygıları keskinleştirdi (DDF, 1929, no. 338 vd.; Langer, 1950, s. 44-55). Bunalım sırasında Rusya'nın Fransa'ya verdiği destek, Decazes'in Hersek bunalımındaki tercihlerini doğrudan etkileyecekti (Langer, 1950, s. 49-53; DDF, 1930, no. 6, s. 6 ve no. 45, s. 52).

3. İSYANIN PATLAMASI VE FRANSA'NIN AVRUPA UYUMUNA KATILMASI (TEMMUZ- EKİM 1875)

İstanbul Büyükelçisi Comte de Bourgoing, Hersek'teki hareketliliği ilk kez 29 Haziran 1875'te Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile yaptığı görüşmeye dayanarak bildirdi (Affaires d'Orient, 1877, s. 1). Bourgoing 14 Temmuz'da, Mostar'ın güneydoğusundaki Nevesinje'de Karadağ'dan dönen bazı mültecilerin başlattığı hareketin çevredeki altı kazaya yayıldığını belirtiyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 3). İsyancılar vergi ödemeyi reddetmiş, kervanları durdurarak Müslüman kervancılardan bazılarını öldürmüş ve kırk kişilik bir jandarma birliğiyle çatışmada dört jandarmayı öldürmüştü (Affaires d'Orient, 1877, s. 3). Babıali, Karadağ sınırını belirlemekle görevli iki komiseri halkın şikayetlerini dinlemek üzere bölgeye göndermiş, Saraybosna'dan Mostar'a da bir tabur sevk etmişti (Affaires d'Orient, 1877, s. 3). Bourgoing olayı daha geniş bir çerçevede değerlendiriyor, Slav dillerini konuşan yaklaşık yedi milyonluk bir nüfusun barış için tehlikeli özlemlere kapıldığını aktarıyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 4). d'Avril, isyanın aşarın dörtte bir oranında artırılmasıyla aynı zamana denk geldiğini ve isyancıların Türklere olduğu kadar Almanlara karşı da sloganlar attığını kaydeder (d'Avril, 1886, s. 94). İsyan sırasında bölgeyi gezen Fransız yazar Charles Yriarte ise konsolosların ve yabancı

gözlemcilerin kusuru vergi sisteminin kendisinden ziyade vergilerin dağıtılma ve toplanma biçiminde gördüğünü, köylünün asıl yükünün aşar mültezimlerinin baskısı olduğunu yazar (Yriarte, 1876, s. 210). Bourgoing 18 Temmuz'da uzlaşma komiserlerinin umudunu yitirdiğini ve birkaç yüz kişinin açık isyanda olduğunu bildirdi (DDF, 1930, no. 1, s. 1; Affaires d'Orient, 1877, s. 4).

İsyanın yerel bir mesele olmaktan çıkması Ağustos başında hız kazandı. Le Flô 5 Ağustos'ta Jomini'den edindiği bilgiye dayanarak isyancıların sayısının on beş günde üç yüzden yedi bine çıktığını, Katoliklerin de harekete katıldığını ve Üç İmparatorluğun Avusturya'ya dayanan ortak bir ahlaki eylem aradığını belirtti (DDF, 1930, no. 2, s. 1-2). Büyükelçiye göre olup bitenler, Şark Meselesi'nin her an bir bomba gibi patlayabileceğine dair bir uyarıydı (DDF, 1930, no. 2, s. 2). Bu günlerde Decazes Paris'te bulunmadığı için Dışişleri Bakanlığını Bakanlar Kurulu Başkanı Louis Buffet vekaleten yürütüyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 7-14; DDF, 1930, no. 6, s. 6).

Rus daveti 14 Ağustos'ta geldi. Çar, Le Flô ile tiyatroda konuşarak Fransa'nın üç imparatorun İstanbul'daki girişimine katılmasından memnun olacağını ifade etti (DDF, 1930, no. 4, s. 3). Jomini'nin mektubu girişimin sınırlarını çiziyordu. Türkiye'nin iç işlerine müdahale edilmeyecek, Devletler isyancıları teslim, Sırbistan ve Karadağ'ı tarafsızlığa, Türkiye'yi de merhamete ve adil reformlara yöneltmek için ahlaki bir eylemde bulunacaktı (Affaires d'Orient, 1877, s. 14-15). Le Flô daveti Fransa için önemli bir başarı olarak değerlendiriyordu (DDF, 1930, no. 4, s. 4). Telgrafın bu değerlendirmeyi içeren bölümü Sarı Kitap'ta yer almaz (Affaires d'Orient, 1877, s. 14-15). İngiliz belgeleri, davetten önceki Fransız kuşkularını da gösterir. Fransız Dışişleri Bakanlığının 6 Ağustos'ta Londra'ya iletildiği görüşe göre Üç İmparatorluk, Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgaline zemin hazırlıyordu (Ković, 2010, s. 64).

Cumhurbaşkanı Mac-Mahon da İngiliz Büyükelçisi Lord Lyons'a isyanın Batılı Devletler için çok elverişsiz bir anda çıktığını ve Üç İmparatorluğun Doğu'da istediğini yapabileceğinden korktuğunu söylemişti (Ković, 2010, s. 64). Le Flô'nun Üç İmparatorluğun dışlayıcı tutumuna itiraz etmesi davetin yolunu açmış, Çar'ın müttefiklerine danışmadan Fransa'yı davet etmesi ise Andrassy'yi gücendirmişti (Aydın, 2021, s. 76-77, 82). Taylor'a göre Rusya, Decazes'i geri çevirirse onun İngiltere'ye yönelerek Kırım Savaşı ittifakını yeniden kurmasından çekinmişti (Taylor, 1954, s. 233).

Decazes davete olumlu yanıt verdi. 18 Ağustos'ta Londra'ya gönderdiği yazıda Fransa'nın Saraybosna, İşkodra ve İstanbul'daki ajanlarından haber alır almaz Cetine ve Belgrad'ı caydırmaya çalıştığını ve İngiltere ile önceden anlaşmadan aynı çizgiyi izlediğini belirtti (DDF, 1930, no. 5, s. 5). Decazes aynı yazıda Fransa'nın amacını Devletlerin tek başına veya toplu bir müdahalesini önlemek olarak tanımlıyordu (DDF, 1930, no. 5, s. 5). Decazes 20 Ağustos'ta Le Flô'ya yazdığı yazıda Rus davetini, Çar'ın kısa süre önce "ağır bir anda" Fransa'ya gösterdiği desteğe bağladı (DDF, 1930, no. 6, s. 6). Bu gönderme, Savaş Tehlikesi bunalımında Rusya'nın Almanya karşısında Fransa'yı desteklemesine işaret eder. Decazes aynı gün Bourgoing'e gönderdiği talimatta, Viyana görüşmelerine katılmamış hükümetlerin üç sarayın girişimlerine katılırken görüş ve davranışlarında belli bir serbestlik koruyabileceğini vurguladı (Affaires d'Orient, 1877, s. 21; d'Avril, 1886, s. 95). Decazes aynı talimatta isyanın Bosna'ya sıçradığını ve Sırbistan'ın, Avrupa Türkiyesi'ndeki bütün Slavlarda görülen soydaşlık özlemleriyle bu harekete sürüklenebileceğini kaydediyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 20).

Uzlaşmanın ilk somut adımı, Devletlerin Hersek'teki konsoloslarını isyancılarla görüşmeye göndermesiydi. Fransa'yı bu komisyonda Mostar'daki Fransız konsolosu Dozon temsil etti

(DDF, 1930, no. 7, s. 8; Affaires d'Orient, 1877, s. 25). Bourgoing'in Dozon'a verdiği talimata göre konsolos, isyancılara Devletlerden hiçbir yardım beklememelerini ve şikayetlerini İstanbul'dan gönderilen komiserlere iletmelerini söyleyecek, Devletlerin onların isteklerine kefil olduğu izlenimini vermekten kaçınacaktı (Affaires d'Orient, 1877, s. 26; d'Avril, 1886, s. 95-96). Talimat girişimin toplu bir müdahale görünümü almamasını ve konsolosların uyumlu bir eylemle yetinmesini istiyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 26). Viyana kabinesinin komisyonda bir Fransız delegenin bulunmasına şaşırdığı, Decazes'in 18 Eylül tarihli yazısından anlaşılır (DDF, 1930, no. 7, s. 8). Decazes aynı yazıda büyük Devletlerin yakınlaştığını ve "soylu bir Avrupa uyumu" kurulduğunu kaydediyordu (DDF, 1930, no. 7, s. 8).

Yriarte'ye göre konsoloslar 12 Eylül'de Mostar'dan ayrılmış, Fransa, Rusya ve İngiltere konsolosları İstolaç, Fatnica ve Bileke üzerinden ilerlemişti (Yriarte, 1876, s. 307-308). İsyancı liderler ancak bir ateşkes yapılırsa ve Türkiye'nin temsil edilmediği, Avrupalı komiserlerden oluşan bir konferans Karadağ veya Avusturya sınırında toplanırsa görüşebileceklerini bildirdi (Yriarte, 1876, s. 308-309). Komisyon sonuç alamadı. Dozon 23 Eylül'de "Görevimiz başarısız oldu" diye telgraf çekti ve görebildikleri isyancıların "çok kötü silahlanmış ve örgütsüz köylüler" olduğunu bildirdi (Affaires d'Orient, 1877, s. 31). Decazes 8 Ekim tarihli genelgesinde konsolosların arazinin güçlüğü ve isyanın aşırı dağınıklığı yüzünden isyancı liderlerle bir araya gelemediğini, girişimin hiç değilse bütün hükümetlerin dostane anlaşmasını gösterdiğini ifade etti (DDF, 1930, no. 9, s. 11). Aynı genelge, Sırbistan'ın Türkiye ile bir çatışmaya girmesi halinde 1856 Paris Antlaşması'nın 29. maddesinin sağladığı korumayı yitireceği yönündeki ortak uyarıyı da aktarıyordu (DDF, 1930, no. 9, s. 12). Berlin Büyükelçisi Gontaut-Biron'un 12 Ekim'de Baden'den çektiği bir telgraf, Çar'ın I. Wilhelm'e Osmanlı Devleti için "can çekişiyor, ancak onun cesedini

istemiyorum... can çekişmeyi uzatmak gerekir" dediğini aktarıyordu (DDF, 1930, no. 8, s. 10, dipnot).

Babıalî'nin 7 Ekim 1875'te iç ve dış borçların faiz ve amortismanlarını beş yıl süreyle yarıya indirmesi Fransız alacaklılar açısından ağır bir darbeydi (DDF, 1930, no. 13, s. 19, dipnot). DDF bu karara yalnızca bir dipnotta yer verir (DDF, 1930, no. 13, s. 19). Oysa Osmanlı maliyesi Ekim 1875 bildiriminden itibaren ağır bir bunalıma girmiş ve bu bunalım sonraki bütün gelişmeleri etkilemişti (Kuran, 1980, s. 37). Bourgoing'in 3 Kasım tarihli özel mektubunun Osmanlı maliyesine dair bölümü de DDF'de köşeli parantez içinde bir başlıkla özetlenmiş, metni yayımlanmamıştır (DDF, 1930, no. 10, s. 13).

4. REFORM DİPLOMASİSİ VE ANDRÁSSY NOTASI (KASIM 1875-ŞUBAT 1876)

Konsoloslar misyonundan sonra Avusturya ve Rusya bir reform programı üzerinde çalışmaya başladı (Taylor, 1954, s. 234). Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İgnatiyev, Bourgoing'e Andrásy'nin planının sonunda Avusturya'nın isyancı eyaleti, Fransa'nın bir zamanlar Lübnan'ı işgal ettiği gibi işgal etmesinin bulunduğunu belirtti (DDF, 1930, no. 10, s. 13). İgnatiyev bunun yerine İstanbul'da altılı bir konferans toplanmasını ve Hristiyanların idari ve adli görevlere geniş ölçüde alınmasını savunuyordu (DDF, 1930, no. 10, s. 13). Bourgoing kendi görüşünü "aramızda" kaydıyla aktarıyordu. Ona göre iki tarafın işlediği vahşet karşısında yakında Avrupa'nın her köşesinden bir infial çılgılığı yükselecek ve bu çılgılık müdahaleyi kaçınılmaz kılacaktı (DDF, 1930, no. 10, s. 13).

Decazes 16 Kasım'da Vogüé'ye gönderdiği yazıda Fransa'nın bir konferansa engel olmayacağını, Rus davetine uymasının başlıca sebeplerinden birinin silahlı müdahalenin

baştan dışlanması olduğunu belirtti (DDF, 1930, no. 11, s. 14). Decazes'e göre Avusturya ile Rusya'nın uyumu genel anlaşmanın temeliydi, şimdiye kadar tereddüt eden İngiltere'nin katılımı ise bu anlaşmanın tacı olmalıydı (DDF, 1930, no. 11, s. 15).

Andrássy uzun süre Viyana'daki Fransız Büyükelçisi Vogüé'yi kabul etmedi (DDF, 1930, no. 7, s. 8, dipnot; no. 25, s. 32-33). 28 Aralık'taki görüşmede ise Fransa'yı Doğu işlerinden dışlamadığını, Rusya ve Almanya'ya gizlilik sözü verdiği için bilgi paylaşmadığını ifade etti ve Fransa'ya "Avrupa uyumuna yeniden girme fırsatı" sunmaktan mutlu olacaklarını ekledi (DDF, 1930, no. 25, s. 33). Andrássy, Bosna ve Hersek'i almak istediği yönündeki iddiaları "Tanrı korusun" diyerek reddetti ve Bosna'yı her şeyin yeniden kurulması gereken verimsiz ve harap bir ülke olarak niteledi (DDF, 1930, no. 25, s. 35). Andrássy yapılan işin amacını durumu geçici olarak onarmak ve zaman kazanarak statükoyu korumak olarak tanımlıyordu (DDF, 1930, no. 25, s. 35). Vogüé ise Hristiyanların genel bir isyanından çok Müslüman halkın tepkisinden endişe ediyor, Avrupa'nın Şark Meselesi'ne dokunduğu gün "yeni Suriye katliamları" ihtimalini hesaba katması gerektiğini belirtiyordu (DDF, 1930, no. 25, s. 34). Vogüé, Osmanlı Hazinesinin sıkıntısının İstanbul'da bütçeden veya kupondan geçinen bir toplumu sefaletle sürüklediğini de vurguluyordu (DDF, 1930, no. 25, s. 34-35).

Andrássy Notası 30 Aralık 1875 tarihlidir (Affaires d'Orient, 1877, s. 59). Nota, isyancı eyaletler için din serbestliği, iltizam usulünün kaldırılması, köylünün toprak durumunun iyileştirilmesi, yerel bir komisyon kurulması ve doğrudan vergilerin yerel ihtiyaçlara harcanmasını öngörüyor, Babıali'den de 2 Ekim iradesi ile 12 Aralık fermanını Devletlere resmen bildirmesini istiyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 59-71; d'Avril, 1886, s. 101-114). Nota İstanbul'da toplu olmayan, özdeş bir girişim öngörüyordu (DDF, 1930, no. 26, s. 36). Andrássy bu kez de girişimi Üç İmparatorlukla sınırlamak istemiş, Fransa'nın

sürece katılmasında Çar'ın ısrarı belirleyici olmuştu (Taylor, 1954, s. 234). Decazes notayı ılımlı buldu ve 4 Ocak 1876'da Berlin'e çektiği telgrafta reformların 1856 Islahat Fermanı'nın yerine geçeceği veya onu tamamlayacağı için Avrupa hukukuna aynı güvencelerle girmesi gerektiğini kaydetti (DDF, 1930, no. 28, s. 37). Aynı gün Londra'ya gönderdiği ve Sarı Kitap'ta yayımlanan yazıda bu görüşü Paris Antlaşması'na dayanan uzun bir hukuki gerekçeyle geliştirdi (Affaires d'Orient, 1877, s. 71-72; d'Avril, 1886, s. 112-113). Decazes 7 Ocak'ta İstanbul'a gönderdiği yazıda Bosna ve Hersek'in toplumsal yapılarına ve tarihlerine özgü dertlerden muzdarip olduğunu belirtiyordu (Affaires d'Orient, 1877, s. 74; d'Avril, 1886, s. 112). d'Avril notayı, iki eyaleti özerk prenslikler haline getirmeyi amaçlamadığı için "Babıali'nin bir dostunun eseri" olarak nitelendirir (d'Avril, 1886, s. 111).

Babıali önce yazılı bir bildirim kabul etmeyeceğini açıkladı (DDF, 1930, no. 29, s. 38). Decazes 18 Ocak'ta Vogüé'ye yazdığı özel mektupta Fransa'nın bütün Devletlerle tam bir anlaşma istediğini, bu anlaşmanın ilk koşulunun ise Rusya ile uyum olduğunu ifade etti (DDF, 1930, no. 31, s. 40). İngiltere'nin nota konusundaki tereddüdünü aşması üzerine Decazes, İngiltere'yi Doğu meselelerinde ılımlılık ve antlaşmalara saygı geleneğinin olağan ve yetkili temsilcisi olarak niteledi (DDF, 1930, no. 32, s. 40-41). Babıali 8 Şubat'ta notadaki dört maddeyi iradeyle uygulayacağını bildirdi, doğrudan vergilerin yerel ihtiyaçlar için kullanılması önerisini ise kendi idare sistemiyle bağdaşmadığı gerekçesiyle kabul etmedi (DDF, 1930, no. 34, s. 42).

5. SELANİK'TEN BERLİN MEMORANDUMUNA: İNGİLTERE'Yİ UYUMDA TUTMAK (MART-HAZİRAN 1876)

Notanın kabulü isyanı durdurmamıştı. Decazes 4 Mart genelgesinde Devletlerin isyanın alanını daraltmakla yükümlü olduğunu hatırlattı ve Belgrad'daki Fransız ajanına Prens Milan'ı uyarması için talimat verdi (DDF, 1930, no. 36, s. 43-44). Nisan ayında Dalmaçya'daki Avusturya askeri komutanı General Rodić ile isyancı liderler arasındaki görüşmeler Avusturya ile Rusya arasında bir görüş ayrılığı doğurdu (DDF, 1930, no. 39, s. 48 ve no. 40, s. 48). Viyana isyancıların taleplerini kabul edilemez bulurken Gorçakov, Rusya'nın Hristiyan kanının akmasına daha fazla katlanamayacağını söylüyordu (DDF, 1930, no. 40, s. 48). Decazes bu ayrılığın derinleşmesini önlemek için İngiltere'den Viyana ve Petersburg'a uzlaştırıcı öğütler iletmesini istedi (DDF, 1930, no. 40, s. 49).

İsyancıların talepleri, Fransız yayınlarında ayrıntılı biçimde yer bulmuştur. Dalmaçya Valisi Rodić'in Ragusa'da isyancı liderlere Viyana ile İstanbul arasında kararlaştırılan reformları sunması üzerine isyancılar 26 Mart/7 Nisan 1876 tarihli bir muhtıra hazırladı (d'Avril, 1886, s. 116). Sutorina'da yazılan muhtırada Hersek Hristiyanlarına toprakların en az üçte birinin mülk olarak verilmesi, Osmanlı ordusunun Mostar, İstolaç, Trebinje, Nikşik, Plevlye ve Foça garnizonları dışında bölgeden çekilmesi ve yıkılan ev ve kiliselerin Osmanlı Devleti tarafından yeniden yapılması isteniyordu (d'Avril, 1886, s. 116). İsyancılar ayrıca Müslümanlar önce silah bırakmadıkça silahlarını teslim etmeyeceklerini bildiriyor, yardım paralarının bir Avrupa komisyonunun denetiminde kullanılmasını ve altı garnizon kasabasında birer Avusturya ve Rus ajanı bulunmasını talep ediyordu (d'Avril, 1886, s. 116-117). d'Avril bu talepleri Girit'e tanınandan daha az bulur ve hareketin yerel niteliğini

gösterdiğini düşünür (d'Avril, 1886, s. 117). Babıali bu karşı önerileri kabul edilemez buldu (DDF, 1930, no. 48, s. 55).

6 Mayıs 1876'da Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının Müslüman bir kalabalık tarafından öldürülmesi bunalıma yeni bir boyut kattı (DDF, 1930, no. 46, s. 53). Olay, Müslüman olmak isteyen Stefana adlı bir Bulgar kızının Hristiyanlar tarafından alıkonulmasının yol açtığı kargaşada yaşanmıştı (Tepekaya, 2013, s. 1034). Decazes "platonik özürlerle" yetinilmeyeceğini vurgulayarak Selanik'e iki firkateyn ve bir aviso gönderdi (DDF, 1930, no. 47, s. 54). Decazes 8 Mayıs'ta Berlin'e gönderdiği yazıda ise olayı genel bir Müslüman komplosu olarak görmeyi reddetti ve cinayetin Hersek olaylarına zorunlu bir bağla bağlanmadığını vurguladı (DDF, 1930, no. 48, s. 55). Decazes aynı yazıda Fransa'nın şimdiye kadar yalnızca silahlı müdahaleyi dışladığını ve Rus davetine uyarken Osmanlı topraklarının işgal edilmeyeceği güvencesinin belirleyici olduğunu hatırlatıyordu (DDF, 1930, no. 48, s. 56).

Üç İmparatorluğun bakanları 13 Mayıs'ta Berlin'de Fransa, İngiltere ve İtalya büyükelçilerine yeni bir program sundu (DDF, 1930, no. 51, s. 59). Gorçakov amacın Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak ve "iyileştirilmiş statüko" olduğunu ifade etti (DDF, 1930, no. 51, s. 59). Fransa ertesi gün Berlin Memorandumu'na katıldı (DDF, 1930, no. 52, s. 60). Decazes katılımın gerekçesini Fransız tebaası ile Doğu'daki bütün Hristiyanların güvenliği ve medeniyetin gerekleri ile antlaşmalara saygı üzerine kurdu (DDF, 1930, no. 53, s. 61). İngiltere'nin memorandumu reddetmesi Fransız diplomasisini zor durumda bıraktı (DDF, 1930, no. 55, s. 62 ve no. 58, s. 65). Lord Derby, İngiltere'nin Avrupa'da yalnız kalmasından üzüntü duyduğunu, ancak hemen her bölümünü onaylamadığı bir öneriye katılamayacağını belirtiyordu (DDF, 1930, no. 58, s. 65, dipnot).

Gontaut-Biron'un notlarına dayanan Dreux'ye göre Decazes için reform meselesi ikincildi. Decazes, Hohenlohe'ye Rusya ve İngiltere de kabul ettiği sürece her öneriyi kabul edeceğini ve tek amacının savaşı önlemek olduğunu ifade etmişti (Dreux, 1907, s. 205). Decazes'in Bismarck'ın bunalımdan yararlanacağı yönündeki kaygısı da temelsiz değildi (Dreux, 1907, s. 205). Baumgart'a göre Bismarck bunalımı dolaylı yoldan teşvik etmiş, Doğu'daki sorunun açık kalmasını Devletlerin Almanya'ya karşı birleşmesini önlemenin bir yolu olarak görmüştü (Baumgart, 1980, s. 106-107). Decazes bu evrede iki yönlü çalıştı. Bir yandan Andr ssy'nin razı olması  zerine İstanbul'daki girişimi geciktirerek İngiltere'yi yeniden uyuma çekmeye çalıştı (DDF, 1930, no. 56, s. 63). Öte yandan 26 Mayıs'ta Bourgoing'e gönderdiği talimatta, Babıali'nin İngiltere ile yalnızlaşmak yerine ateşkese koşullar koymasını ve gerekirse 1856 antlaşmasına dayanarak konferans toplanmasını kendisinin istemesini tavsiye etti (DDF, 1930, no. 57, s. 64). Decazes'e göre bu fikir Babıali'ye doğrudan söylenmemeli, Babıali'nin girişimi kendisi üstlenmesi için fikrin onun zihninde doğmasına çalışılmalıydı (DDF, 1930, no. 57, s. 64). Fransa 29 Mayıs'ta Bourgoing'e özdeş notanın verilmesine katılma yetkisi verdi (DDF, 1930, no. 58, s. 65). 30 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve V. Murad'ın tahta çıkması durumu değiştirdi (DDF, 1930, no. 58, s. 65, dipnot). Gorçakov yeni Sultanın tanınması için İngiltere'yi dışarıda bırakan beşli bir anlaşma  nerince Decazes, Avrupa'yı ikiye bölmek istenmiyorsa altı Devletin birlikte hareket etmesi gerektiğini savundu (DDF, 1930, no. 60, s. 67). Decazes ayrıca İngiltere'siz yapılacak bir baskıyı kamuoyunun sabırsızlık olarak değerlendireceğini ve İngiltere'nin sabır ve ihtiyatının  ne çıkacağını düşünüyordu (DDF, 1930, no. 61, s. 67).

 ar'ın 6 Haziran'da notanın verilmesini  rtelemeyi önermesiyle gerginlik azaldı (DDF, 1930, no. 62, s. 68).

Avusturya Dışişleri'nden Baron Hofmann bu sonucun bütün başarısını Decazes'e verdiklerini belirtti (DDF, 1930, no. 63, s. 69). Gorçakov ise Fransa'nın "tereddütlerinden" yakınıyor, Decazes'in Rusya ile İngiltere arasında arabuluculuk yaparak Fransa'ya "biraz üstün" bir rol kazandırmak istediğini ileri sürüyordu (DDF, 1930, no. 64, s. 69-70; Dreux, 1907, s. 226). I. Wilhelm, Berlin Büyükelçisi Gontaut-Biron'a İngiltere'nin Fransa'yı kendi tarafına çekmek için her şeyi yaptığını, Fransa'nın ise Üç İmparatorluktan ayrılmayı kabul etmediğini ifade etti (DDF, 1930, no. 68, s. 73).

6. SAVAŞ, REICHSTADT VE MÜDAHİLESİZLİK (HAZİRAN-TEMMUZ 1876)

Haziran ortasında İngiltere'nin tavrı değişmeye başladı. Rusya'nın Londra Büyükelçisi Şuvalov'un Gorçakov'a aktardığına göre Disraeli, Sırları durdurmanın bir yararı olmadığını, savaşın kaçınılmaz olduğunu ve "bir kan akıtma" gerektiğini ifade etmişti (DDF, 1930, no. 69, s. 74). Sırbistan Haziran sonunda savaş ilan etti ve Babıali Sırp birliklerinin 1 Temmuz'da Niş yakınlarında sınırı geçtiğini bildirdi (DDF, 1930, no. 70, s. 76-77; Affaires d'Orient, 1877, s. 158).

Decazes, İngiltere'nin mutlak müdahalesizlik ilkesini ve savaşın sonucuna göre biçimlenecek iki seçeneqli programını kabul etti (DDF, 1930, no. 71, s. 77-78). Aynı yazıda İngiliz programının Bosna ve Hersek'in Sırbistan'a katılmasını öngörmediğini ve Avusturya'nın bu katılıma kesin biçimde karşı olduğunu vurguladı (DDF, 1930, no. 71, s. 78-79). Andrassy ise kesin bir program benimsemeye yanaşmıyor, Bosna ve Hersek'e Sırbistan ve Karadağ benzeri bir özerklik tanınmasının bir imha savaşı doğuracağını belirtiyordu (DDF, 1930, no. 72, s. 79). Reichstadt'ta bir araya gelen iki imparator şimdilik

müdahalesizlik ilkesini ilan etmeye ve gerekirse büyük Hristiyan Devletlerle sonradan anlaşmaya karar verdi (DDF, 1930, no. 73, s. 80 ve no. 74, s. 80-81). Decazes, Andr ssy'nin asıl kaygısının Avusturya'nın güney sınırında dış otoriteden kurtulmuş güçlü bir Slav topluluğunun oluşması olduğunu tespit etti ve Avusturya için sınır tehdidi oluşturacak düzenlemelerden kaçınılması gerektiğini vurguladı (DDF, 1930, no. 75, s. 81). Decazes'in bu tespiti, Andr ssy politikasını güney sınırında büyük bir Slav devletinin doğmasını önlemeye yönelik bir geri çekilme mücadelesi olarak tanımlayan sonraki değerlendirmelerle örtüşür (Kann, 1980, s. 80-81). Temmuz ortasında Bulgaristan'daki bastırma hareketinde işlenen aşırılıklar ortaya çıktığında Decazes kamuoyunun derinden sarsıldığını belirterek Babıali nezdinde girişimde bulunulmasını istedi (DDF, 1930, no. 77, s. 83; Affaires d'Orient, 1877, s. 168-169). Bu gelişme bunalımı Hersek'in sınırlarının dışına taşıdı.

7. İKİ YAYIN, İKİ DİPLOMASİ: SARI KİTAP İLE DDF

Yapılan sayıma göre Sarı Kitap'ın 29 Haziran 1875 ile 20 Temmuz 1876 arasını kapsayan bölümü yaklaşık 95 belgeden oluşur (Affaires d'Orient, 1877, s. 1-169). DDF aynı dönem için Doğu bunalımına ilişkin 62 belge yayımlar (DDF, 1930, no. 1-77). İki yayında ortak olan veya aynı metnin farklı adreslere gönderilmiş biçimi olan belgeler dokuz tanedir (DDF, 1930, no. 1, 5, 6, 32, 36, 48, 51, 73, 77; Affaires d'Orient, 1877, s. 4, 15, 18, 84, 113, 125, 127, 166, 168). Sarı Kitap'taki belgelerin yarısından fazlası İstanbul Büyükelçiliği ile Paris arasındaki yazışmadır, Petersburg, Berlin ve Viyana b y kel iliklerinden gelen yazılar ise birkaç belgeyle sınırlıdır (Affaires d'Orient, 1877). DDF'de ağırlık Berlin (20 belge) ve Viyana (12) b y kel iliklerindedir, İstanbul ve Petersburg ile yazışma dokuzar belgede kalır (DDF,

1930). Sarı Kitap, Safvet Paşa'nın Paris Büyükelçisine gönderdiği telgraf, 12 Aralık fermanı, Babıali'nin genelgeleri ve V. Murad'ın hattı gibi Osmanlı resmi metinlerine de yer verir (Affaires d'Orient, 1877, s. 10, 42-50, 147). DDF'de ise Osmanlı hükümetinin sesi yalnızca Fransız diplomatlarının aktarımıyla duyulur (DDF, 1930, no. 1-77). Bu fark iki yayının kelime dağarcığına da yansır.

Sarı Kitap'ın bu bölümü yaklaşık 53.000, DDF'nin ilgili belgeleri ise dipnotlarla birlikte yaklaşık 33.000 kelimedir (Affaires d'Orient, 1877, s. 1-169; DDF, 1930, no. 1-77). Sarı Kitap'ta "réformes" kelimesi 73, "chrétiens" 58, "musulmans" 43 ve "intégrité" 15 kez geçer (Affaires d'Orient, 1877, s. 1-169). DDF'de aynı kelimeler sırasıyla yalnızca 13, 8, 4 ve 4 kez kullanılır (DDF, 1930, no. 1-77). Rusya ise DDF'de 63, daha uzun olan Sarı Kitap'ta 31 kez anılır (DDF, 1930, no. 1-77; Affaires d'Orient, 1877, s. 1-169). "Concert européen" ifadesi DDF'de altı kez geçerken Sarı Kitap'ta hiç yer almaz (Affaires d'Orient, 1877, s. 1-169; DDF, 1930, no. 1-77). Bu dağılım, 1877'de kamuoyuna sunulan Fransız diplomasisinin reformlar, Hristiyanlar ve Müslümanlar ile Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü etrafında kurulduğunu gösterir. 1930'da yayımlanan belgelerde ise Rusya ve Avrupa uyumu öne çıkar.

İki metin arasındaki farklar da bu tabloyu doğrular. Le Flô'nun Fransa'nın yalnızlığına dair değerlendirmesi Sarı Kitap'ta yer almaz, yalnızca Jomini'nin mektubu yayımlanmıştır (DDF, 1930, no. 4, s. 4; Affaires d'Orient, 1877, s. 14-15). İngiliz belgelerine yansıyan Fransız kuşkuları da Sarı Kitap'taki 6 Ağustos tarihli yazılarda görülmez (Ković, 2010, s. 64; Affaires d'Orient, 1877, s. 7-8). Decazes'in 20 Ağustos 1875'te Le Flô'ya gönderdiği yazıda Savaş Tehlikesi bunalımındaki Rus desteğine yapılan gönderme de Sarı Kitap'taki metinde bulunmaz (DDF, 1930, no. 6, s. 6; Affaires d'Orient, 1877, s. 18-20). Decazes'in 18 Ağustos tarihli yazısında Fransa'nın önlemek istediği şey DDF'de

Devletlerin "tek başına veya toplu bir müdahalesi" olarak geçerken, Sarı Kitap'ta "tek başına veya toplu bir silahlı müdahalesi" biçimindedir (DDF, 1930, no. 5, s. 5; Affaires d'Orient, 1877, s. 16). 8 Mayıs 1876 tarihli yazıda ise DDF'deki "Türkiye'nin bütün sonuçlarıyla parçalanması" ifadesi Sarı Kitap'ta "en ağır karışıklıklar" biçimindedir, Çar'a ve Gorçakov'a verilecek güvencelere dair bölüm de Sarı Kitap'ta bulunmaz (DDF, 1930, no. 48, s. 55-56; Affaires d'Orient, 1877, s. 125-127). Andrásy'nin Bosna'ya dair "Tanrı korusun" sözü, Decazes'in Babıali'ye konferans fikrini dolaylı yoldan telkin etme önerisi ve I. Wilhelm'in Fransa'yı öven sözleri Sarı Kitap'ta hiç yer almaz (DDF, 1930, no. 25, 57, 68).

Bu farkların bir kısmı DDF editörlerinin gönderilen metin yerine müsvedde kullanmasından da kaynaklanabilir. Bu ihtimal arşivdeki asıllarla karşılaştırılarak kesinleştirilmelidir. Yine de farkların yönü tutarlıdır ve iki yayının farklı amaçlarla hazırlandığını gösterir. 1877'de hükümet Fransa'yı İstanbul'da reform ve yatıştırma yolunda çalışan, antlaşmalara ve Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne bağlı bir Devlet olarak sunmayı seçmiştir. 1930'daki komisyon ise 1914 Savaşı'nın kökenlerini araştırdığı için büyük Devletler arasındaki ilişkilere öncelik vermiştir (DDF, 1930, Avant-propos). İki yayın birlikte okunduğunda Fransız diplomasisinin iki yüzü ortaya çıkar. Kamuoyuna dönük yüzü Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ve reformları, gizli yazışmalardaki yüzü ise Rusya'ya dayanarak yalnızlıktan kurtulma çabasını öne çıkarır.

8. SONUÇ

1875 Hersek İsyanı, 1871 yenilgisinden sonra Doğu'da ilk kez büyük Devletlerle birlikte hareket etme imkanını Fransa'ya sundu. Rusya'nın Ağustos 1875'teki daveti, Fransız diplomatlarının gözünde üç imparatorluğun uyumunun dışında

kalmamanın bir yoluydu. Decazes daveti, Savaş Tehlikesi bunalımındaki Rus desteğinin devamı olarak değerlendirdi ve politikasını "önce Rusya ile uyum" ilkesi üzerine kurdu.

Bu politikanın üç sabitesi vardı. Fransa silahlı müdahaleyi ve Osmanlı topraklarının işgalini baştan dışladı. Avusturya ile Rusya'nın uyumunu korumayı genel anlaşmanın temeli kabul etti. İngiltere'yi de, Berlin Memorandumu'nu reddettiği zor anda bile, Avrupa uyumunun içinde tutmaya çalıştı. Andrassy'nin başlangıçta Fransa'yı dışlama eğilimi, Aralık 1875'ten itibaren yerini Fransız desteğini arayan bir tavra bıraktı. Haziran 1876'da İngiltere ile kıtadaki Devletler arasındaki ayrılığın yumuşatılmasında Fransa'nın arabuluculuğu Viyana ve Berlin'de takdir gördü, Petersburg'da ise hoşnutsuzluk yarattı.

Fransız belgelerinde Osmanlı Devleti'ne ve Müslüman halka dair gözlemler de bulunur. Vogüé'nin Müslüman tepkisine ve İstanbul'daki mali sefaletle dair uyarıları ile Decazes'in Selanik cinayetini genel bir Müslüman komplosu saymayı reddetmesi bu gözlemlerin başında gelir. Buna karşılık Ramazan Kararnamesi gibi Fransız çıkarlarını doğrudan ilgilendiren bir gelişme DDF'de ancak bir dipnotta görünür.

Bölümün asıl bulgusu iki belge yayını arasındaki farktır. Sarı Kitap Fransız diplomasisini İstanbul merkezli, reformcu ve antlaşmalara bağlı bir çizgide sunar. DDF ise aynı diplomasinin büyük Devletler arasında yalnızlıktan kurtulma çabasını gösterir. Rusya'ya yaslanmanın izleri, Savaş Tehlikesi bunalımına yapılan göndermeler ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması ihtimali 1877'de yayımlanan metinlerde yer almaz. Bu durum, Sarı Kitap'ın Fransız diplomasisinin kaynağı olarak kullanılırken bir kamuoyu metni olarak da okunması gerektiğini gösterir. Fransız arşivlerindeki yayımlanmamış konsolosluk raporları, özellikle Mostar ve Saraybosna yazışmaları, bu tablonun sahadaki ayrıntılarını tamamlayacak kaynaklar olarak incelenmeyi

beklemektedir. Sarı Kitap'ın bir kamuoyu metni olarak hazırlandığı düşünüldüğünde, Fransız basınının bunalımı hangi çizgide sunduğu da ayrı bir çalışmada ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Affaires d'Orient 1875-1876-1877 [Documents diplomatiques]. (1877). Paris: Imprimerie nationale.
- Anderson, M. S. (2001). Doğu sorunu 1774-1923: Uluslararası ilişkiler üzerine bir inceleme (İ. Eser, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aydın, M. (2005). Bosna-Hersek ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın rolü. *Belleten*, 69(256), 913-936. <https://doi.org/10.37879/belleten.2005.913>
- Aydın, M. (2021). Balkanlar'da isyan: Osmanlı-İngiliz ilişkileri kapsamında Bosna-Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları (1875-1876). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Baltalı, K. (1986). 1875 Hersek ayaklanması sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine karşı savaşa girmek amacıyla Karadağ'la yaptığı görüşmelere dair bazı önemli belgeler. *Belleten*, 50(198), 833-860.
- Baltalı, K. (1987). 1875 Hersek ayaklanmasının uluslararası bir nitelik kazanması. *Belleten*, 51(199), 205-230.
- Baumgart, W. (1980). Bismarck et la crise d'Orient de 1875 à 1878. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 27(1), 104-108. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1980.1084>
- Çakan, T. (2025). Rus edipleri ve basını çerçevesinde 1875 Bosna-Hersek ve 1876 Bulgaristan ayaklanmaları (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çoban, S. (2022). Bosna Gazetesi'ne göre 1875 Hersek isyanı (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- d'Avril, A. (1886). *Négociations relatives au traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi, 1875-1886*. Paris: E. Leroux.
- Documents diplomatiques français (1871-1914), 1re série (1871-1900), t. I (10 mai 1871-30 juin 1875). (1929). Paris: Imprimerie nationale.
- Documents diplomatiques français (1871-1914), 1re série (1871-1900), t. II (1er juillet 1875-31 décembre 1879). (1930). Paris: Imprimerie nationale.
- Dreux, A. (1907). *Dernières années de l'ambassade en Allemagne de M. de Gontaut-Biron, 1874-1877, d'après ses notes et papiers diplomatiques* (3e éd.). Paris: Plon-Nourrit.
- Gümüş, M. ve Yüksel, R. (2020). Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci ve basının yaklaşımı: 1875 Hersek isyanı örneği. *İctimaiyat*, 4(1), 31-46. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.734578>
- Kann, R. A. (1980). L'Autriche-Hongrie et la crise d'Orient, 1875-1878. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 27(1), 80-84. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1980.1081>
- Ković, M. (2010). The beginning of the 1875 Serbian uprising in Herzegovina: The British perspective. *Balkanica*, 41, 55-71. <https://doi.org/10.2298/BALC1041055K>
- Kuran, E. (1980). La politique d'Abdul-Hamid II dans la crise d'Orient (1876-1878). *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 27(1), 37-43. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1980.1076>
- Langer, W. L. (1950). *European alliances and alignments, 1871-1890* (2nd ed.). New York: Knopf.

- Özkan, A. (2024). 1875 Hersek isyanı ve Sırbistan. Tarih Tetkikleri Dergisi, 2(4), 144-163.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14565126>
- Taylor, A. J. P. (1954). The struggle for mastery in Europe 1848-1918. Oxford: Clarendon Press.
- Tepekaya, M. (2013). Selanik vilayeti Almanya ve Fransa konsoloslarının öldürülmesi olayı (6 Mayıs 1876). Belleten, 77(280), 1031-1070.
<https://doi.org/10.37879/belleten.2013.1031>
- Turan, T. (2018). İspanya elçilik raporlarında 1875 Hersek isyanı. Belleten, 82(294), 627-673.
- Yriarte, C. (1876). Bosnie et Herzégovine: Souvenirs de voyage pendant l'insurrection. Paris: E. Plon.

OSMANLI MATBUATINDA OSMANLI VE AVRUPA AİLE YAPILARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Tolga AKAY¹

1. GİRİŞ

Osmanlı toplumunda aile, gündelik hayatı şekillendiren kurumların başında gelmektedir. Şer'i ve örfî hukukun güvencesinde, kan bağına dayanan bir örgütlenme biçimi olan aile, çok yönlü bir sosyo-kültürel ilişkiler modelidir (Işın, 2006, s. 387). Aile neslin devamı yanında toplumun temel değerlerinin biçimlendiği ve nesillere aktarıldığı yerdir.

Osmanlı toplumunda aile İslamiyet tarafından biçimlendirilmiştir. Kur'an ve hadislerde ailenin ve kadının konumu, İslam'ın aileyi devletin bir nüvesi olarak görmekten çok, toplum hayatının temeli olarak kabul ettiğine işaret eder. İslam miras sistemi, kız çocukları için sağladığı güvenceler açısından evliliği dolayısıyla da aile hayatını teşvik edici niteliktedir. İslâm için aile ve ailenin temel direği olan kadın, korunması gereken değerlerin başında gelir.

Osmanlı aile yapısında temel düzenleyici konumundaki İslam anlayışı, iki temel eğilim getirmiştir. Bunlardan birincisi evlilik yaşının erkeğin buluş çağına indirgenmesi yani erken evliliktir. Bu eğilimin amacı hızlı nüfus artışı sağlamaktır. İkincisi de birden fazla kadın ile evlenebilme serbestisidir².

¹ Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-0451-4124.

² Bu serbesti, Arap toplumunda bulunan bir geleneğin hak ve hakkaniyet sınırları içerisinde kurallara bağlanması serbestisidir. Buradaki serbestlik sahip olunan

İslam'da ve dolayısıyla Osmanlı toplumunda dörde kadar eş alabilmek mümkündür. Cariye sayısında bir sınır yoktur. Burada temel mesele eşler arası adaleti sağlayabilmektir ki Kur'an bunu mümkün görmemektedir. Tabii olarak Osmanlı ailesi için fiili durum çok eşliliğe müsait değildi. Arşiv kaynakları bunu teyit etmektedir. Demografik yapı, iktisadi şartlar buna uygun değildi. Klasik dönem Osmanlı toplumu için çok eşliliğin oranı %5-12 arasındadır. Çok eşlilik köylerde, şehirlere göre daha azdır ve daha çok yönetici zümre arasında çok eşliliğin yaygın olduğu söylenebilir (Tabakoğlu, 1992, s. 93).

Osmanlı hanesi yani ailesi üzerinden yapılan nüfus tahminlerinde, hanenin beş kişiden oluştuğu şeklinde bir hesaplama eğilimi vardır. En fazla görülen çocuk sayısı 1 – 3 arasındaydı. Köylü aileler, şehirlilerden; Müslüman aileler, gayrimüslimlerden çocuk sayısı bakımından biraz öndeydiler (Tabakoğlu, 1992, s. 92).

Kırsal iktisadi yapının belirlediği klasik çağ Osmanlı ailesi ile aynı koşullar altında şekillenen Avrupa ailesi arasında büyük farklılıkların olduğu söylenemez. Mevcut farklılıklar İslam aile yapısının belirlediği eğilimler üzerinedir. Avrupa'da evlilik yaşının daha geç olması, aile yapısının daha geç kurulmasına dolayısıyla nüfus artış hızının daha az olmasına neden olmuştur. İkincisi ise birden fazla evliliğin Batı'da kilisenin XII. yüzyıldan sonra aldığı kararlarla yasaklanmasıdır. Buna karşın gayrimeşru ilişkiler tamamen menedilmemiş veya ortadan kaldırılmamıştır (Tabakoğlu, 1992, s. 92-94). O halde XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ailesi ile Avrupa ailesi arasındaki temel farklar, feodal toplumdan burjuvaziye geçişte evlilik yaşı ile ilgili temayüller ile eş sayısı üzerindeki kanuni düzenlemelerden ibaretti.

imkânlar ve adaletli davranabilme şartını içerir. “Öksüzlere haksızlık yapmaktan korkuyorsanız” tek kadınla evlenin (Nisa, 4/3).

2. ALGI VE YARGILAR

Peki, XX. yüzyıla gelindiğinde iddia edildiği gibi bu iki medeniyetin aile yapıları arasında oluşan farklılık ne idi? Bir zamanlar lanetlenen Avrupa sosyal yapısı—en azından bazı kesimler tarafından- neden makbul bulunmuştur?

Avrupa ile Osmanlı medeniyeti arasındaki bakış ve algılar genellikle abartılıdır. Bilinen bir örnekte XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Türklerinin Avrupa'ya bakışı, R. R. Madden'in *Among the Turks* adlı eserinde görülmektedir. Eserde bir Türk'ün Avrupalılar hakkında görüşleri ile bir İngiliz'in Türkler hakkındaki düşünceleri mülakat şeklinde verilmiştir. Esere göre bir Türk, Avrupa'nın bilimini büyüclük, özgürlük anlayışını çapkınlık ya da düşkünlük, tevazuunu saygısızlık, evliliğini tecrit, zarıflığını uçarılık, nezaketini hoppalık, neşesini ahmaklık, zekâsını ise çakı imalatçılığı şeklinde görmektedir (Madden, 1829, s. 113).

Bu abartılı ve önyargılı algılamada bazı gerçeklik payı da vardır. Klasik çağ Osmanlı kadını Avrupalı kadınlara göre daha iyi durumda olup sanılanın aksine Avrupalı kadınların, Osmanlı'daki hemcinslerine göre sosyal hayattaki varlıkları çok daha fazla görmezden gelinmiş ve baskı altında tutulmuştur.

Osmanlı toplumunda Avrupa ile ilgili algıları besleyen olguların başında, İslami üstünlük anlayışından kaynaklanan düşünceler gelmektedir. Osmanlılar, Avrupa'nın teknik üstünlüğünü kabul etmeye başladığı XVIII. yüzyıldan itibaren bile Avrupalıları toplumsal ve ahlaki açılardan her zaman zayıf görmüşlerdir. Tanzimat'tan sonra da benzer örnekler görülmektedir. Ahmet Mithat Efendi bazı çevrelerde Avrupa algısının şaşılacak derecede batıl olduğunu vurgulamakta ve İstanbul'da Türkler tarafından Avrupa ailesi hakkında olan yaygın düşünce için şöyle bir örnek vermektedir. *“Avrupa’da kadınlar tamamıyla serbest olup hatta bir kadın kendi dostu ile*

musâhebe (görüşmek) eder iken kocası gelipte alafrangaca kapıyı tak eylese kadın duhûle müsaade vermeyince kocası giremez” (Ahmet Mithat, 1312, s. 4). Her halde bu abartılı görüşün oluşmasında Kırım Savaşı esnasında İstanbul’a doluşan Avrupalılar ile Beyoğlu, Galata gibi semtlerde artan sarhoşluk ve fuhşun da etkisi vardır.

Bu algıların ötesinde, Avrupa aile yaşantısı XIX. yüzyılda çalkantılı bir değişim sürecine girmişti. Değişimin temel dinamiği Sanayi Devrimi’nin yaygınlaşmasıdır. XVIII. yüzyılın ortalarında İngiltere’de sinai değişimler, seri üretim, büyük sanayi tesislerinin kuruluşu ile kırsal toplum yapısı yavaş yavaş kentli bir yapıya evrilmeye başladı. Bu süreç en azından XIX. yüzyılın sonlarına kadar toplum yapısında çok da sağlıklı bir dönüşüme neden olmadı. Yüzyılın başlarından ortalarına değin kentlerde biriken insan yığınları, kapitalist örgütlenme içerisinde oldukça kötü sayılabilecek hayat şartları altında yaşamlarını sürdürdüler. Mark Twain’in romanlarında, yoksul olarak nitelendirilen, kırdan kente gelmiş insanlar, sanayi tesislerinin kara dumanları altında acınası olarak tasvir edilir. Gerçekten de Sanayi Devrimi 1850’lere kadar süren ilk safhasında, Avrupa toplumlarına beklenen refahı sunamamıştır. Fakat bu beklenti, Sanayi Devrimi öncesinde özellikle kadın ve çocukların durumlarının iyi olduğu yanılsamasına yol açmamalıdır (Hessen, 2004).

Sanayi Devrimi sürecinde aile hayatında yaşanan değişimlerin başında çocuk sayısında görülen azalmadır. Özellikle 1875’ten itibaren Batı Avrupa’da kadınlar, dikkat çekici ölçüde az çocuk sahibi olmaya başlamışlardır. Evlilik yaşının geç olması, bazı doğum kontrol yöntemlerine başvurulması, çocuk ölümlerinde görülen azalma ve belirgin olarak hissedilen kentsel yaşam koşullarının ağırlığından dolayı daha az çocuğa sahip olma eğilimi, ailede görülen bu küçülmenin nedenleri arasındadır.

Avrupa kentlerinde bu yeni durumu ortaya çıkaran sebep bir yığın küçük çocuğun masrafları ve artık ulaşılabilir hale gelen çok çeşitli tüketim mal ve hizmetlerine duyulan istek ile bunların karşılanması da aynı şekilde zorlaşmasıydı. XIX. yüzyılda muhtaç yaşlılar haricinde, bir ev dolusu küçük çocuklu bir aileden daha yoksul kimse yoktu. Ayrıca kırsal yaşam tarzında avantajlı görülen çok çocuğa sahip olma durumu, kent yaşantısında dezavantaja dönüşmüştür (Hobsbawm, 2010, s. 212-214).

Avrupa ailesinin çehresini büyük oranda değiştiren gelişmelerden bir diğeri de kadının, kırdan kente geçiş sürecinde evin geçimine katkı sağlamaya başlamasıydı. Esasında Avrupa’da veya Osmanlı’da veya dünyanın geri kalanında kırsal iktisadi yapıda kadın, kırsal üretim süreçlerinin hemen hemen tamamında yer aldığı gibi ev hayatı, çocukların bakımı gibi hiçbir zaman takdir görmeyen birçok işi üstlenmişti. Kent yaşamında ise kadın artık aile geçiminin bir parçasıydı.

Sanayi toplumunda ailenin geçimini sağlayan yetişkinlerin büyük bölümü eve yeterli para getirememesinden dolayı özellikle kadınların ücretli bir işte çalışarak, ev ekonomisine katkıda bulunmaları oldukça önemliydi. Fakat kadın iş gücü çoğu zaman çocuk iş gücü gibi ucuz emek olarak görülmekte ve ücretler de bu doğrultuda belirlenmekteydi. Bu durum işverenler yanında erkekler için de olumlu bir durumdu. Böylelikle kadın iş gücü ile erkek işgücü arasında rekabet oluşmamaktaydı. Kadın iş gücü ev ekonomisinin temel değil yan kaynağıydı.

Fabrika ve kentleşmenin kadınlara sunduğu şey, sefalet ve alçalma değil, bir yaşam mücadelesi, ekonomik özgürlük ve minimum yaşam seviyesi üstüne çıkmanın yoluydu. XX. yüzyıl şartları ile karşılaştırıldığında, XIX. yüzyılda çalışma şartları zor gözükse de gittikçe artan sayıda kadın, fabrikalarda çalışmayı, evde hizmet veya tarım faaliyetlerinde bellerini büken işler veya

madenlerde yük taşıma işi gibi diğer alternatiflere tercih ettiler; dahası kadın kendini geçindirme imkânı bulursa evliliği de erteliyordu (Hessen, 2004, s. 137-145).

Pansiyonculuk, yarı zamanlı temizlikçilik, çamaşırcılık gibi kayıt dışı ekonomi haricinde, kabul gören bir işe sahip kadın nüfusu, XIX. yüzyıl sonlarında oldukça artmıştı. Britanya’da iş sahibi erkeklerin oranı %83 iken kadınların oranı %34’ü buluyordu. Endüstride yer alan kadınların oranı Almanya’da %18’den, Fransa’da %31’e kadar değişmekteydi (Hobsbawm, 2010, s. 218).

Bu dönemde aile içi dinamiklerde meydana gelen değişiklikleri ölçmek kolay değildir. Kadınların uzun zaman uzak kaldığı ev, sosyal ve ekonomik ilişkilere dâhil olmalarıyla erkekler tarafından tasarlanmış bir dünyada yine erkekler tarafından belirlenen rolleri ne olacaktı? En belirgin noktalar kadının aile ekonomisine girişi ve reklam sektörünün, aile ekonomisinde yükselen bu değeri keşfetmesi sonucu kadının aile içinde yükselen konumudur. Aynı zamanda kadının siyasal hayata girme çabaları, feminist yaklaşımlar kadının aile içindeki ve toplumdaki yerini değiştirmeye başlamıştır. Yine azalan çocuk sayısı, eldeki değerin geliştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Birçok çocuğa bölünecek pasta birkaç çocuk arasında paylaşılmaya başlanmıştır (Hobsbawm, 2010, s. 236). Böylelikle, kentleşen Avrupa’da -en azından batı kesiminde- aile hayatı kırdan koparak, değişim sürecine girmişti. Fakat bu durum için tam bir genelleme yapmak yanlış olur, Avrupa’nın önemli bir bölümü, Batı Avrupa’nın da hatırı sayılır bir bölümü hala kırsal üretim ilişkileri içindeki klasik aile yapısındaydı. Avrupa’nın bu genellemeye müsait olmayan durumu Osmanlı Devleti için de geçerliydi.

3. OSMANLI AİLESİNDE DEĞİŞİM

Sanayi Devrimi'nin etkilerinin sınırlı kaldığı, kırsal nüfusun yoğunlukta olduğu Osmanlı toplumunda, aile yapısındaki dönüşüm genellikle “modernleşme” süreciyle ilişkilendirilir. Osmanlı Devleti, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren askeri ve idari bakımdan ciddi yapısal değişikliklere gitmiştir. Buna karşın, devlet kademesinde toplumsal yapıya veya aile hayatına direkt müdahale etme ihtiyacı hissedilmemiştir.

Tanzimat Fermanı'nda da aileye yönelik en belirgin vurgu herkesin namus, can ve mal güvenliğinin devlet teminatı altında olduğuydu. Bununla birlikte XIX. yüzyıl boyunca yapılan bir dizi düzenlemenin, aile reformu hedeflenmeden, en azından uzun vadede Osmanlı aile yapısında bazı değişiklikler yarattığını söyleyebiliriz. Bu değişikliklere Ziya Gökalp'in çizdiği çerçeveden bakabiliriz. Gökalp'e göre; Osmanlı aile hayatının değişim sürecinin tohumları Lale Devri'nde atılmış, Tanzimat Devri'nde ise asıl değişim süreci başlamıştır (Gökalp, 1917, s. 321-324).

Aile hayatını dolaylı olarak dönüştüren ilk gelişmelerden biri Osmanlı eğitim anlayışının değişmesidir. Batı dünyasını örnek alan yeni eğitim anlayışı ile matbaa yaygınlaşmış, kadın ve aile konularını işleyen edebi kitaplar çevrilmiş ve telif edilmiştir. Yeni eğitim anlayışının batı kaynaklı olması, edebiyatın batı anlayışını benimsemesi dolayısıyla aile, kadın, aşk konularında Doğulu bakış açısı³ yerini Avrupa bakış açısına ve yavaş yavaş Avrupa felsefesine bırakmaya başlamıştır. Mesela musikide kadın ve erkeği birbirinden ayıran usul yerine kadın ve erkeğin bir arada müzik dinleyebildiği ortamlar oluştu. Dolayısıyla kadın

³ Ziya Gökalp'in doğudan kastı İranî zihniyettir.

ve erkeğin sosyal hayatta vakit geçirebileceği mekânlar artmaya başladı.

Gökalp'e göre aile hayatının değişiminde ikinci faktör, devlet yönetiminde yaşanan anlayış değişiklikleridir. Yeni devlet anlayışı doğrultusunda eski kurumlar lağvedildi, askerî nitelik taşıyan yerel yöneticiler yerine mülki nitelikte mutasarrıflık ve valilikler kuruldu. Bunlar ücretlerini toprakla değil doğrudan devletten maaş olarak almaya başladılar. Dolayısıyla idarecilerin, sosyo-ekonomik alana olan müdahaleleri azaldı. Mutlakîyetin kaldırılması ile aileye de sirayet eden bu anlayış terkedilmeye başlanmıştır. Gökalp Mutlakîyet anlayışını aile hayatında babanın oynadığı role benzetmiştir.

1858 Arazi Kanunnamesi ile kadına arazi üzerinde miras hakkı tanınmış, böylelikle arazi hukukunda kısmen kadın erkek eşitliği sağlanmıştır. Kadına arazi üzerinde tanınan miras hakkının pratikte ne ölçüde hayata geçtiği, bunun kadının aile yaşamı içerisindeki konumunu nasıl etkilediği sorusuna ancak uzun vadeli sonuçlar itibarıyla cevap verilebilir. Ancak sıradan kadının mal mülk sahibi bir birey olarak ailedeki konumunun güçlendiği şüphesizdir.

Gökalp reyalıktan vatandaşlık sistemine geçişi ve zimmi statüsünün kaldırılarak Osmanlı halkının bütünleştirilmesinin Osmanlı aile hayatına belirli oranlarda katkı sağladığını savunmaktadır.

Aile hayatını derinden etkileyen düzenlemelerin biri de köleliğin kaldırılmasıdır. Köleliğin, özellikle de kadın köleliğinin kaldırılması ile odalık usulü sona ermiş, aileler -konaklar- küçülmüştür. Böylelikle boşta kalan kadınlar, hayatlarını sürdürmek için çalışma hayatına girmek durumunda kalmışlardır (Gökalp, 1917, s. 321-324). Gerçekten de köleliğin kaldırılmasıyla özellikle seyfiye ve mülkiye mensuplarının kurduğu, tıpkı bir saltanat gibi yönettikleri geniş aile tipi en

azından süreç içerisinde zayıflamıştır. Fakat Osmanlı modernleşme sürecinin toplumsal yapıya olan etkisinin sınırlı olduğunu, ülkenin her köşesinde etkili olmasının mümkün olmadığını kabul etmek gerekir.

4. OSMANLI BASININDA AİLE

Doktor Haider'in sözleriyle evlilik kurumu *“dinin ve içinde yaşanan heyet-i içtimaiyenin esasları dâhilinde meşru, müstahsen surette tabii, fitri ihtiyaç ve arzuların temin ve icrasıdır...”*

“...Kadınsız erkeği ve erkeksiz kadını kanun-ı tabiat kusurlu addeder. Kadın ve erkeğin yaratılışlarından doğan ihtilaf ve zıddiyet kadar uyuşmaya ve hayatta bir ahenk vücuda getirmeye pek müstaidirler. Onlar en kuvvetli itilaflar, samimiyetinden şüphe edilmeyen tatlı ihtilaflarla birleşerek hayatın acılarına, sızılarına tahammül etmek için yaratılmışlardır.” (Haider, 1918, s. 36-37).

Osmanlı Devleti'nde 1860'tan sonra ortaya çıkan bağımsız yayın organları özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nin hürriyet ortamında nitelik ve nicelik bakımından büyük bir artış göstermiştir. Zengin içerikli dergi ve gazeteler, dünyanın hemen her yerinden haberlere yer vermiş teknolojiyen sanayiye; tarımdan, moda ve sanata; Avrupa'nın herhangi bir yerindeki icatlara kadar geniş bir yelpazede makalelere yer vermişlerdir. Aile kurumunun geliştirilmesine dair önemli içeriğe sahip gazete ve dergilerin başında ise Servet-i Fünun, Kadınlar Dünyası, Hanımlara Mahsus Gazete, Kadınlık, İctihad, Terbiye Mecmuası, Sebilürreşad ve Ziya Gökalp'in çokça aile konusuna yer verdiği Yeni Mecmua sayılabilir.

Özellikle de II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınına yüzeysel bir bakışta bile, aile kurumuna atfedilen önem hemen

fark edilebilir. Kadınlar Dünyası'ndaki aile yazı dizisinde belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nde modernleşme adına birçok yenilik yapılmıştır. Fakat bunların başarıya ulaşma şansı yoktur, çünkü gerçek yenilik ancak toplumun temel taşı olan aileden başlamalıydı. Fakat buna hiçbir zaman sıra gelmemiştir. Modernleşme faaliyetleri toplumun temelinde yer alan aileden değil çatısında yer alan kurumlarda başlamıştı⁴. *“Memleketimizde bir inkılab geçiriyoruz. İnkılab-ı siyasiyeyi yaptık fakat bir de inkılab-ı içtimaiye lazım. İşte bu inkılab-ı içtimaiyeyi ancak aile hayatını ıslah etmekle yapabiliriz”* (Ailede İmtizaç, 1330, s. 2).

İster muhafazakâr ister feminist veya garpçı olsun, II. Meşrutiyet basınının birleştiği ortak nokta Türk aile hayatının zayıflığı ya da daha açık ifadeyle sağlıklı bir aile hayatının yokluğudur. Basında aile yapısı ile ilgili genel havanın karamsarlık taşıdığı söylenebilir. Ziya Gökalp bir adım daha ileri giderek XX. yüzyıl başlarındaki Türk ailesinin bir buhran içinde olduğunu söylemektedir. Gökalp aile buhranının nedenlerine büyük resimden bakmaktadır. Ona göre Tanzimat'tan sonra aile kurumu yavaş yavaş dağılmaya başlamıştır. Gerçekte ümmet anlayışı çerçevesinde yapılandırılan toplumsal hayatın milli bir yapıya geçişi gibi aile de eski köklerinden ayrılarak yeni bir aile modeline evrilmektedir (Gökalp, 1918a, s. 341-342). İşte bu geçiş sürecinde aile kurumunda yaşanan buhranın nedeni, kadim

⁴ Kadınlar Dünyası'nda yenileşmenin aileden başlaması gerektiğine dair bir yazıda bu konu şu şekilde açıklanmaktadır: *“...biz inkılabı nerede yapacağız? Bunu bilmeyen hiçbir genç kardeşimi tasavvur edemem. Şüphesiz ki bu, milletin esası, temeli olduğu halde bizde ne Türklere ne de kadınlarına hayrı olmayan 'aileden', hah işte! bugün bir milleti çoğaltan ve buna kuvvet, kudret veren ailesidir. O milletin maziye doğru akan şerefli senelerini istikbalde de yaşatan aileleridir. Kuvvetli bir ordu, faal bir donanma vücuda getiren ailedir. Bir milleti zengin, mesut, müreffeh yapan da yine aile ocaklarıdır. Fakir, tembel, çürük bir millet husule getiren de aileleridir. Mazisini unutmuş, şerefini kaybetmiş, ne olduğunu zihninde silmiş bir milletin bu bozukluğuna, bu tedennisine sebep de yine ailesidir, değil mi?”*, (Türk Kadınlarına, 1329, s. 3-4).

köklerinden yavaş yavaş kopan ailenin, kök salacağı yeni kaynağını benimsememesidir.

Yeni kaynak olarak adres gösterilen Batı medeniyeti Osmanlı bünyesiyle tam olarak uyuşmamaktadır. Bu süreçte Tanzimatçıların en büyük hatası, modernleşme çerçevesi içinde sadece maddi medeni unsurların değil, topyekûn batı medeniyetini örnek alacak bir toplum yaratma istekleriydi. Gökalp'e göre örnek alınan Avrupa tek parça değildi ve ulusçuluk adına atılan adımlar ile Avrupa toplumları arasındaki farklılıklar derinleşmiştir. Türkler ve genel manada Müslümanlar, Avrupa medeniyetinden farklıydı ve kültürel kodlarının yarattığı farklılıklardan vazgeçemezlerdi. Garbçılarının tek düşüncesi ilerlemektir ve her konuda olduğu gibi aile meselesinde de ilerleme, Avrupa'yı körü körüne taklit etmekten öteye gitmemiştir.

Medeni bir aile yapısı inşa etme arzusu henüz teşekkül safhasındaki milli aileyi tahrip ediliyordu. Muhafazakârlar ise kadim aile yapısı bozulacak bahanesiyle, medeni aileye ve kadının toplumsal hayatta elde ettiği kazanımlara şiddetle karşı çıkıyorlardı.

Gökalp'e göre bu iki yaklaşım da hatalıydı. Türk ailesi Avrupa'dan yeni fikirler alarak elbette medenileşecekti. Fakat Türk ailesi, Fransız, İngiliz veya Alman ailesinin bir örneği değildi. Türk kadını da tıpkı aile gibi Avrupa kadınlığının bir örneği olamazdı. Bizim aile yapımız, batının âdi bir taklidi değil, kökenlerine sahip çıkan aynı zamanda medeni, milli bir aile şeklinde olmalıydı (Gökalp, 1918b, s. 382-383).

Ziya Gökalp aile hayatında yaşanan buhrana genel bir teşhis koymuş ve nedenlerini de ortaya koymuştur. Bu genel bakış açısından özele indiğimizde, aile hayatımızda gerçekten bir buhran olup olmadığını daha yakından görebiliriz.

Basın üzerinden aile içi ilişkilere bakıldığında, Türk ailesinde bazı istisnalar dikkate alınmazsa, ilişkilerde doğallık ve samimiyetin ortadan kalktığı görülür. Çağın bir gereği olan kadının toplumda yer edinme çabası arttıkça kadın ve erkek birbirine daha yabancı ve daha şüpheli bir vaziyet takınmıştır. Aile hayatının düzenini sağlayan, erkeğin gür ve tehditkâr sesi idi. Boşama yetkisi gibi kuvvetli bir silaha sahip olan erkek, istediği zaman aile hayatını mahvedebilirdi. Erkeğin kabiliyeti, terbiyesi, ilmi ve nezaketi henüz aile hayatının zevkini idrak edebilecek bir seviyeye ulaşmamıştı. Adeta “atavizm”⁵ şeklinde yerleşen bu kudret kadını daha da alçaltırken, erkeğe bozuk, zararlı bir silah hazırlamıştır⁶.

Türk ailesinde karşılıklı saygı yerine, korkuya dayanan bir itaat hâkimdi. Kadın ve erkek, hayatta samimi iki dost olarak yaşamaları gerekirken birbirlerine yabancılaşmışlardı. Bu yabancılaşmayı ortaya çıkaran sebep ise genellikle basın tarafından talim ve terbiye eksikliği olarak görülmüştür. Erkek ve kadın henüz aile hayatının gerektirdiği birçok özelliğe sahip değillerdi. Erkek aileyi, resmi bir daireyi yönetir gibi yönetmeye çalışırken, kadınların birçoğu da aile hayatını giyininip kuşanıp köşede oturmak olarak telakki etmekteydi. Koca karısını, kadın kocasını manevi ve fikri olarak memnun edecek seviyede değildi. Bu nedenle aile hayatı ıslah edilmeliydi ki bu ıslahın ön şartı kadın, erkek ya da çocuk, tüm bireylerin eğitim seviyesini, ahlak ve terbiye anlayışlarının yükseltilmesiydi (Atuf, 1330, s. 147-148).

⁵ Ataya çekme, atacılık.

⁶ “...izdivaç erkeğin bekârlıktan bıkarak bir hizmetçi tutması demek değil ve kadın kocası için bir odalık, sadece teskin-i huzuzata (hazlar) hadim bir odalık addedilmesin. İzdivaç, mütekabil bir hiss-i hürmet ve hürriyetle yekdiğeriyle mukavele akdetmiş, küçük ve basit bir heyetin mukaddimesidir ki erkek istinad, muîn-i asliyeyi (gerçek yardımcı) kadında bulur, kadın da beka-yı nesil için erkeğe muhtaçtır. Teşekkül edecek ailede gaye daha mesut olmak, daha temiz ve iyi bir hayat geçirmektir...” (Bizde Aile Hayatı Niçin Yok, 1329, s. 3).

Kadın-erkek muhabbetini dolayısıyla da aile yaşamını etkilemeye başlayan sebeplerden biri de sayıları artan meyhane ve kahvehanelerdi. Erkeklerde bu alışkanlıklar, kadın erkek yabancılaşmasına neden olduğu gibi aile yapısının temellerini sarsacak, toplumsal çözümlere neden olabilecek nitelikteydi.

Mehmet Akif, Safahat'ta meyhaneyi tasvir ederken bir sarhoşun;

Kadın lakırdısı girmez kulağıma zati benim.

Senin kadın dediğin âdeta papuç gibidir.

Biraz vakit taşınır sonradan değiştirilir.

sözlerinden Türk kadınının toplumda yer edinme çabasından evvel erkeklerin de ıslah edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Bizde Hayat-ı Aile, 1329, s. 2-3).

Kadınlar, toplumun mağdur duruma düşmeye en fazla aday kısmıydı. Baba veya kocalarından mahrum kaldıklarında, sefaletin pençesine düşmeleri kaçınılmazdı. Çünkü yalnız kaldıklarında herhangi bir iş yapacak mesleki yeterliliğe sahip olmadıkları gibi erkeklerin kurduğu dünyada, toplumda kabul görecektir çalışma alanları da oldukça sınırlıydı. Kadınlara yönelik yayın yapan gazete ve dergilerde bunun çözümü, cemiyetler kurularak kadın iş kollarına yönelik okulların açılması, kadınların eğitilmesi ve kadınlar arasında işçilik hayatının uyandırılması gösterilmektedir (Aile Hayatı, Teavün-i Umumiye, 1329, s. 1). Gerçekte gazete sütunlarına yansıyan, kadınların durumlarının geliştirilmesi ile ilgili yazılar yanında erkeklerin de durumlarının pek iç açıcı olmadığı yönünde birçok makaleye rastlanmaktadır. Özellikle kadın dergi ve gazetelerinde bu konu sıklıkla işlenmiştir. Osmanlı kadını, kendisini eğitilmesi gereken cahil bir varlık olarak nitelendirenlere dikkat çekici bir cevap vermektedir: “Kadınlarımız cahilmiş, erkeklerimiz âlim mi? Kadınlarımız karanlık fikirli imiş, erkeklerimiz nurlumu? Kadınlarımız terbiye-

i içtimaiden mahrummuşlar, erkeklerimiz bu terbiyeye haiz mi? Kadınlarımız aile teşekkülünü bilmiyorlarmış, erkeklerimiz biliyorlar mı?” (Yalnız Kadınlar mı Islaha Muhtaç?”, 1330, s. 4-5).

Basında muhtelif görüşler olmakla birlikte sağlam bir aile yapısının kurulabilmesi için, erkeğin servet sahibi ya da en azından bir aileyi insanca geçindirebilecek bir seviyede servete mâlik olması gerekirdi. Evlilik yaşı, manevi olgunlaşmaya bağlı olmakla birlikte kızlarda on yediden yirmi beşe erkeklerde yirmi üç ila otuz yaş arası ideal görünmekte ve tavsiye edilmektedir. Fakat evlilik yaşı ile ilgili farklı görüşler vardır. Bunun yanında erkek medeni kural ve kaideleri benimsemiş ve özümsemiş olmalıdır. Medeni kurallar aile içinde kadının hukuk ve hürriyetinin temini için elzemdir. İçki, kumar gibi alışkanlıkları olmamalıdır ve aile hayatının yürütülmesi için gerekli ilme sahip olmalı, cahil olmamalıdır (Aile-4, 1329, s. 2-3; Laima Hikmet, 1329, s. 8).

Aile hayatının yetersizliğinde genel görüş, bireylerin çağın gerektirdiği aile terbiyesinden yoksun oluşlarıdır. Ancak Osmanlı toplumunda terbiyenin mevkiî karmaşık bir durumdaydı. Terbiye alınacak kurumun mektepler olduğu düşüncesi hâkimdi. Aile ocağında esaslı bir terbiye almayan kişinin, en büyük okullarda en zor ilimleri öğrense de ahlakı daima şüphe altındadır. Bir milletin esas vasfı ahlak ve terbiyedir. Buradaki ahlak genel manada sosyal hayata dair ahlak anlayışıdır ki ancak anne babadan öğrenilebilir (Samizade Mehmet, 1329, s. 375).

Ailenin üçüncü unsuru olan ya da akdin aileye dönüşmesini sağlayan üçüncü birey olan çocuğun aile yaşamı içindeki durumu başka bir sorundur. Basına göre Osmanlı ailesi çocukla pek fazla meşgul olmaz. Onun hayatıyla ilgilenmek, çocukla gezmek, eğlenmek fazla lüzumsuz ve yorucu bir iş olarak addedilirdi.

Çocuksuz bir ailenin sosyal tesiri ise oldukça sınırlıdır, dal ve budaktan yoksun bir ağaç gibidir. Bizde bir çocuk rızkıyla beraber doğar sözü, çocukların bir aile için yük teşkil etmeyeceğini ifade eder. Özellikle alt ve orta sınıf aileler için çok çocuğa sahip olmak faydalı görülür. Çocuklar çoğunlukla baba ocağının etrafında bulunurlar ve ailenin refahına katkıda bulunurlar. Fakat aile için yararlı görülen bu durum çoğunlukla çocuğun zararına bir durum oluşturur. Çocuğun aile içindeki yeri bir işçi, bir hizmetçi gibidir. Bu düşünce yalnız köylü ailelerine özgü değildir, orta tabakadaki aile babalarında da aynı fikir mevcuttur. Birçok babanın ağzından “ben, oğlumu bana hizmet etsin diye yetiştiriyorum” sözü duyulabilir (Nafi Atuf, 1330, s. 150).

Basının büyük çoğunluğuna yansıdığı şekliyle Osmanlı ailesinde çocukların talim ve terbiyesi konusunda büyük eksiklikler vardır. Osmanlı ailesinde baba denildiğinde akla çatık kaşlı, asık suratlı, tam manasıyla heybetli kelli, felli bir adam akla gelir. Ailenin direği babalar çağın gereği olan moderniteden paylarını alsalar, hürriyet akımından ne kadar etkilenseler de aile yaşamında köhne adetlerinden bir türlü sıyrılamazlar. İşte çocuğun eğitimi de en başta bu yüzden eksik kalmaktadır (Samizade Mehmet, 1329, s. 376).

Osmanlı ailelerinin büyük bir bölümünde çocuğu terbiye tarzı böyle bir fikir etrafında yapılandırılmıştır. Bu terbiye tarzının sonucu olarak çocuklara çağın gerektirdiği gibi ilim verilemez, çocukların bireysel özgüvenleri ve özel girişimcilik ruhu oluşturulamaz ve çocukların ahlak yapıları da kayıtsız şartsız itaat anlayışından öteye gidemez (Nafi Atuf, 1330, s. 150-151). Bu şekilde yetişen, dünyaya gelmekten pişman gibi başı öne eğik çocuktan, gelecek adına bir şeyler beklemek, onun ilminden, irfanından istifade etmeyi düşünmek beyhudedir (Samizade Mehmet, 1329, s. 381). Çocuk eğitimi ile ilgili genel eğilim, maddi-manevi bakımdan sağlıklı bir gelişim sürecinin ancak

ebeveynler tarafından gerçekleştirilebileceğiydi. Ancak anne-babanın yeterli ilmi ve pedagojik seviyeden uzak olması, ilgisizlik vs. nedenlerden dolayı gelecek nesiller için karamsarlık yaratıyordu.

Netice itibarıyla Osmanlı ailesinin en mühim rengi niteliğindeki çocuk bir bakıma kötürümdü. Toplumsal ahlak bakımından yetersiz, nasipsiz çocuklara sahip bir ailede ise saadet aranmaz. Osmanlı aile yapısı, Fransız ailelerinde olduğu gibi az çocuklu bir yapıya sahip olmaya uygun değildir. Fakat verilen aile terbiyesinin eksikliği dolayısıyla çocuklarımız çoğu zaman ailelerimiz için bir ıstırap nedenidir. Ailenin ekanim-i selasenin (anne, baba, çocuk) herhangi birindeki eksiklik yaşanması durumunda o aile yapısı bozulmaya mahkûmdur (Nafi Atuf, 1330, s. 151).

5. OSMANLI BASININDA AVRUPA AİLESİNE BAKIŞ

Osmanlı basını, Türk aile yapısındaki aksaklıkları genel anlamda karamsar bir tablo çizerek tespit etmiştir. Bozuklukların giderilmesinin yönünde Avrupa aile yapısında görülen faydalı uygulamaların, en azından usul olarak alınması gerektiği fikri ağırlıklı bir görüş olarak benimsenmiştir. Çağdaş bir aile yapısının oluşturulması için adımlar atılması gerekliliği vurgulanırken, esasında Garpcı olarak nitelendirilen devlet adamlarının aksine aile yapısı gibi önemli bir konuda körü körüne bir taklit yapılmaması fikri ağırlıktaydı.

Osmanlı basınının büyük çoğunluğu, Avrupa aile yapısının birkaç konu dışında sağlıklı bir yapı olduğu fikrindeydi. Avrupa’da, yeni icat ve buluşlar ile sanayi ve teknolojiye görülen gelişmeler toplumsal hayata da aktarılmış, aile saadetine arttırılması göz önünde tutulmuştu. İlerlemenin paralelinde Avrupa âdet ve ahlakında gözle görülür bir değişim meydana

gelmiştir. Bu değişimin nedenlerine bir de Osmanlı basını gözüyle bakmak yararlı olacaktır.

Servet-i Fünun bu dönüşümü ünlü Fransız yazar Eugene Marcel Prévost'in gözünden şöyle aktarmaktadır; Avrupa kadını XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla gelene kadar büyük bir değişim yaşamıştır. Bu değişimin kaynağı kadının toplum hayatındaki yerinin güçlenmesi, eğitim olanaklarının artması ve iş hayatına katılım göstermesidir. Kadınlar git gide erkekler kadar eğitim olanaklarına kavuşmuşlardır. Eğitim hayatında, okul sıralarında birlikte zaman geçiren, aynı zorlukları yaşayan ve evlenerek hayatlarını birleştiren kadın ve erkekten daha iyi arkadaş bulmak mümkün değildir. İşte ailede karşılıklı sevgi ve saygıyı sağlayan budur. Bu yapı şimdilik akıl ve mantığa eğilimi daha fazla olan İngiliz ailelerinde görülmektedir. Fakat bu yapı yavaş yavaş tüm Avrupa'ya yayılacaktır (Avrupa'da Aileler ve Kadınlar, s. 125-126.)

Prévost, Avrupa aile yaşantısında görülen değişimin nedenini kadının iktisadi nedenlerden dolayı toplumsal hayattaki görev ve sorumluluklarının artmasına bağlamaktadır. Bu görüşü biraz irdelersek, Avrupa sanayisindeki gelişim paralelinde eksi yönde bir değişim ortaya çıkar. Avrupa toplumunun yaşadığı iktisadi dönüşüm, erkeği tek başına aile geçimini sağlayamayacak duruma getirmiştir. Bunun doğal sonucu olarak kadın da erkeğin bir nevi yardımcısı olmuştur. Müştereken kurulan aileyi yaşatmak konusunda zorunlu olan müşterek faaliyet aile bireylerini birbirine daha çok yaklaştırdı.

İktisadi zorunluluklarla başlayan bu süreç, kadının manevi ve fikri açıdan da erkekten geri kalmama isteğini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle özellikle yüksek öğrenime katılan kadın sayısında artış görülmüştür. Ailenin iki temel unsurunda görülen önce iktisadi sonra manevi ve fikri dönüşüm işte o takdir edilen aile yapısını ortaya çıkarmıştır (Nafi Atuf, 1330, s. 151).

Çocuk eğitimi meselesinde Batı'nın çocuk eğitimi ilminin geliştiği düşünülmektedir. Çocuk öncelikle terbiyeyi ailede alır. Ailede alınan sağlam terbiyenin de üstüne tam manasıyla bir tahsil dönemi başlar. İşte bu aileden ve eğitim sisteminden yetişen çocuk hayat karşısında başarılı olur (Samizade Mehmet, 1329, s. 384).

Basında, aile yapısını oluşturan her üç bireyin de iyi bir eğitim alması gerektiği, toplumsal hayatta üç unsurun birlikte yer edinebilecekleri bir yapı oluşturulması gerekliliği vurgulanmıştır. Fakat bununla birlikte Avrupa aile yapısının olumsuz yönleri de sıklıkla dile getirilmiştir.

Bu olumsuzlukların başında çocuk sayısı gelmektedir. Nüfusun artışı sağlayan temel faktör olan, bakılabilecek sayıda çocuğa sahip olunması noktasında Fransa'nın örnek alınmamasına yönelik fikirler ağırlık taşımaktadır. Fransızlarda XX. yüzyılın başlarından itibaren “yegâne evlat” fikri ortaya çıkmıştır. Bu fikrin ortaya çıkışında insanların kendi arzuları, küçük mülkiyetlerde görülen çoğalma, Fransızların evlilikten kaçınmaları, hayatı sadece bir eğlence mekânı olarak görmek, çocuk bakımının zorluğu ve kentleşme gibi nedenler ortaya atılmıştır⁷.

Abdullah Cevdet Efendi'nin İçtihad'da yayınladığı *Anglo-Sakson Ailesinde Ana* isimli yazısında çocuk konusunda İngiliz ve Fransız aileleri karşılaştırmış, eğer örnek alınacak ise İngiliz ailelerinin örnek alınmasını daha faydalı görmüştür. Çünkü İngiliz yaşam tarzında çocuklar, kendi evlerinde gözleri önünde özel bakıcılar tarafından yetiştirilir. Fransızlarda ise çocuk birkaç yüz kilometre ötedeki ailelere verilir. İngiliz ailelerinin önemli bir kısmında çocuk sayısı beşi bulmaktadır. Bu

⁷ Fransızların bu düşüncesi neticesinde Fransa'nın nüfusunun iki katı oranında artış süresi olarak 334 yıl öngörülmektedir. Buna arşın Norveç'i 51, Avusturya'nın 62, İngiltere'nin 63, Danimarka'nın 73, İsveç'in 89, Almanya'nın 98 yılda nüfusu iki katı oranında artacaktı (Nafi Atuf, 1330, s. 150).

çocuklar, küçük yaşlardan itibaren hayatın zorluklarıyla mücadele etmeyi öğrenecek şekilde yetiştirilmektedir. Fransız çocukları ise daima annelerinin koruması altında kalmaktadırlar. Bu nedenle İngilizler Fransızlardan çok daha cesur bir yapıdadırlar (Abdullah Cevdet, 1925, s. 3754). Esasında Avrupa ile kurulan ilişkilerde –Avrupa tabirini daha çok Balkanların ötesini ve Rusya’yı dışarda bırakacak şekilde düşünmek daha doğrudur- eğitim, terbiye hatta âdetler itibarıyla daha çok Fransızlar taklit edilmeye çalışılmıştır fakat XX. yüzyılın başlarında genel kanı artık Fransızların gerek ahlak gerekse âdetler itibarıyla taklide şayan bulunmadığıydı (Avrupa’da Türk Kadını, 1331, s. 1).

Osmanlı basınında geniş yer bulan ve eleştirilen bir diğer mesele çocuk sayısındaki azalmaya da sebep olan, Avrupa aile hayatında özellikle Fransa’da görülen geç evliliklerdir. Fransız romanları ile günlük gazetelerde evlilik kurumunun zamanla ortadan kalkacağına dair bir algı yayılmıştı. İstatistiki araştırmalara göre aslında evlilik sayısında belirgin bir düşüş vardı⁸ fakat bu algının oluşmasına neden olan durum, evlilik çağına gelmiş birçok insanın henüz evlenmemiş olması yani geç evliliğin yaygınlaşmasıydı.

Erkekler askerlik hizmetinin akabinde, yirmi dört yaşından sonra düzenli bir iş bulabilmekte, ancak yirmi altı yaşından sonra evlilik için düşünmeye başlayabiliyorlardı. Kızlar evlilik yaşına geldiğinde, eski dönemlere göre daha fazla moda, sosyal hayat vs. ile uğraşmaya başlamışlardı. Böylelikle evlenme ertelenmeye başlanmıştır. Daha önceleri kızlar yirmi yaşından önce evleniyordu. On altı yaşındaki kızlar namzet sayılıyordu. XX. yüzyılın başlarında ise bu durum tamamen değişmiştir. 1900 yılında hesaplanan 287.294 evlilik sayısında yirmi yaşında

⁸ Araştırmalara göre Fransa’da 1872 yılında 352.800, 1880’de 282.079, 1890 yılında 269.332, 1900 yılında 287.294 evlilik yapılmıştır (Avrupa’da Kadınlar Kaç Yaşında Teehhül Ediyorlar, 1320, s. 2).

evlenenlerin sayısı kızlarda 37.384, erkeklerde ise ancak 8.618'dir yani erkeklerin %3'ü kızların ise %13'ü yirmi yaşında evleniyordu. 20 – 25 yaş arası evlenen erkekler toplam sayının %18, kızlar %36'sını teşkil ediyorlardı. 25 – 30 yaş arasında erkeklerde %32, kızlarda ise %22'dir. 30 – 35 yaş aralığında görülen evlilikler oransal olarak erkeklerde %24, kızlarda %12 seviyesindedir. 35 – 40 yaş aralığında evlenen erkeklerin oranı %11, kadınlar ise %6'dır (Avrupa'da Kadınlar Kaç Yaşında Teehhül Ediyorlar, s. 2). Görüldüğü gibi Fransa'da evlilik yaşı erkekler için 25 – 35 (%60) yaş aralığında yoğunlaşmaktadır. Kadınlarda ise ağırlık 20 – 30 yaş aralığıydı ki dönemsel olarak yüksek bir yaştır. 30 yaşın üzerinde görülen evlilikler erkeklerde %35'i yani toplam evlenen erkeklerin üçte birini oluşturuyordu. İşte bu istatistikler Fransa'da nüfus artış hızındaki azalmayı açıklıyordu.

İngiltere'de evlilik yaşına ilişkin yaklaşım ise Hanımlara Mahsus Gazete'de yayınlanan “Erken mi İzdivaç Etmeli Geç mi?” başlıklı makalede oldukça ayrıntılı ele alınmıştır. Farklı köşe yazarlarından alınan makalede İngiltere'de de bu konu ile ilgili derin tartışmaların olduğu anlaşılmaktadır. Fakat İngiliz yazarların büyük çoğunluğu Fransızların aksine erken yaşta evlenmenin daha uygun olduğu görüşündedir. İngilizlere göre evliliğin geciktirilmesi durumunda kadın-erkek arasında - yaşadıkları tecrübelerin çokluğundan dolayı- yaşanması muhtemel görüş ayrılıklarının daha fazla olacağı görüşü yaygındır (Erken mi İzdivaç Etmeli Geç mi, 1315, s. 1-3).

Osmanlı basınına göre Avrupa aile hayatında uzak durulması gereken bir diğer tehlike de Avrupa'da yaygınlaşan alkol bağımlılığıdır. Aile hayatını bitirecek bir alışkanlık olarak görülen içki kullanımı Osmanlı Devleti'nde de artma eğilimi

göstermekteydi ve bu önüne geçilmesi gereken toplumsal bir sorun olarak algılanmaktaydı⁹.

6. SONUÇ

XX. yüzyıl Osmanlı basınında toplumun çekirdeğini oluşturan aile hakkında genel yargı, ailenin, modernleşme sürecinde ihmal edildiğidir. Devletin idari, iktisadi ve toplumsal alanlarda yaptığı düzenlemelerde aile kurumu yeterince ele alınmamıştır. Bu nedenle aile çağın gerisinde kalmıştır.

Basının sağlıklı bir aile yapısı oluşturulması adına vurguladığı temel meselelerin başında, kadının eğitim olanaklarının artırılması, aile içinde ve toplumdaki konumunun iyileştirilmesidir. Osmanlı basınında özellikle de ağırlıklı kadın meselelerine değinen gazete ve dergilerde, aile hayatının istenilen seviyeye ulaştırılması için kadın ilk şart olarak görülmekteydi. Kadının konumunun iyileştirilebilmesi için erkekler tarafından tasarlanan kamusal ve toplumsal hayatta bir zihniyet dönüşümü gerekliydi. Bu bakımdan ailenin direği sayılan erkeğin de ıslah edilmesi zaruriydi. Ailenin üçüncü nüvesi olan çocuk için de aynı şeyler söylenebilir. Osmanlı basını ailenin ıslahı için, aileyi oluşturan üç unsurun da gerek ilim irfan yönünden gerekse terbiye bakımından geliştirilmesi gerektiği fikrindeydi.

Bu fikir çerçevesinde modernleşme sürecinin geneline yansıyan Batılı anlayışı benimseyen Osmanlı basını, ailenin ıslahı konusunda da Batılı örneklerle sıklıkla yer vermiştir. Doğası

⁹ Servet-i Fünun dergisinin sütunlarına taşıdığı ve Paris'te gerçekleştirilen bir konferansı içeren makalesinde Avrupa'da sosyal hayatın zenginleşmesinin aile hayatına olan etkileri değerlendirilmiştir. Makaleye göre Avrupa'da belirgin bir içki sorunu ortaya çıkmıştır. Aile hayatını etkileyecek, boşanma sayısını arttıracak dereceye ulaşmış bu kötü alışkanlıktan Avrupa toplumunun kurtarılması gerekmektedir. Aynı şekilde yaygınlaşan tiyatro ve gazinolar aile hayatını bitirme noktasına getirmiştir. Bu nedenle gazinoların ve özellikle de kumarhanelerin kapatılması gerekmektedir. Konferans sahibine göre spor ile ilgilenilen zamanın artması da aynı şekilde aile hayatını etkilemektedir (Aileler, 1323, s. 3-4).

gereği hassas bir konu olan aile konusunda, sahip olunan İslami kökler nedeniyle körü körüne bir taklitten kaçınılması gerektiği vurgusu sıklıkla göze çarpmaktadır. Basında yer alan makale ve haberlerde, dini ve toplumsal farklılıklar nedeniyle Avrupa ailesinin doğrudan bir örnek teşkil edip etmeyeceği, genellikle okuyucuya bırakılmıştır. Bu bakımdan basının da gereken hassasiyeti gösterdiği söylenebilir.

Bununla birlikte aile bireylerinin eğitim seviyesinin yükseltilmesi, kadının toplumsal hayattaki yerinin iyileştirilmesi ve çocuk terbiyesi konularında özellikle İngiltere aile yapısının örnek alınabileceği vurgulanmıştır.

Avrupa aile yapısında genellikle olumsuz olarak nitelendirilen çocuk sayısının azlığı, geç evlilikler ve içki-kumar gibi alışkanlıklardan uzak durulması gerekliliği birçok defa tekrarlanmıştır. Osmanlı basını, Avrupa ailesini doğrudan bir örnek olmaktan ziyade iyi özelliklerinin alınabileceği, kötü yönlerinden ise uzak durulması gereken bir yapı olarak okuyucularına sunmuştur.

Osmanlı basını, dinsel ve toplumsal gerçeklikleri biliyordu, doğrudan bir taklidin Osmanlı toplum yapısına uymayacağının farkındaydı, fakat aynı zamanda aile yapısının da kesin olarak ıslah edilmesi gerektiği fikrindeydi ve sağlam bir aile yapısı olmayan bir toplumun yok olmaya mahkûm olacağının bilincindeydi.

KAYNAKÇA

- Ahmet Mithat Efendi. (1312). *Avrupa adâb-ı muaşeretî yahut alafranga*. Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Aile hayatı, teavün-i umumiye. (18 Mayıs 1329). *Kadınlar Dünyası*, s. 45.
- Aile-4. (19 Mayıs 1329). *Kadınlar Dünyası*, s. 46.
- Ailede imtizaç. (12 Temmuz 1330). *Kadınlar Dünyası*, 151, s. 4-5.
- Aileler. (27 Eylül 1323). *Servet-i Fünun*. 34(859), s. 3-4.
- Avrupa'da aileler ve kadınlar. (16 Teşrinisani 1322). *Servet-i Fünun*. 32(814), s. 125-126.
- Avrupa'da kadınlar kaç yaşında tevhül ediyorlar. (28 Zilkade 1320). *Hanımlara Mahsus Gazete*, s. 399.
- Avrupa'da Türk kadını. (29 Receb 1331). *Kadınlar Dünyası*, 79, s. 302-305.
- Bizde aile hayatı niçin yok. (18 Haziran 1329). *Kadınlar Dünyası*, s. 75.
- Bizde hayat-ı aile. (30 Nisan 1329). *Kadınlar Dünyası*, 27, s. 2-3.
- Cevdet, A. (15 Teşrinievvel 1925). Anglo-Sakson Ailesinde Ana. *İçtihad*. 21(190), s. 3754-3756.
- Doktor Haider. (4 Temmuz 1334). İzdivac'ın ilm-i tefrikası: izdivaç. *İzdivac*, 3, s. 36-37.
- Erken mi izdivaç etmeli geç mi. (7 Receb 1315). *Hanımlara Mahsus Gazete*, 139, s. 1-3.
- Gökalp, Z. (1 Teşrinisani 1917). Aile ahlakı, konak'tan yuva'ya. *Yeni Mecmua*, 17, s. 321-324.
- Gökalp, Z. (22 Teşrinisani 1918b). Aile ahlakı, asri ve milli aile. *Yeni Mecmua*. 20 1918, s. 381-383.

- Gökalp, Z. (8 Teşrinisani 1918a). Aile ahlakı 4, gevşek yuva. *Yeni Mecmua*, 18, s. 341-343.
- Hessen, R. (2004). The Objectivist newsletter. Ayn Rand. (Ed.). *Kapitalizm bilinmeyen ideal*. (Çev. Nejdett Kandemir), (s. 137-145). Plato Yayınları.
- Hobsbawn, E. (2010). *İmparatorluk çağı 1875-1914*. Dost Kitabevi.
- Işın, E. (2006). Tanzimat ailesi ve modern âdâb-ı muaşeret. *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı imparatorluğu* (s. 387-400). Phoenix Yayınları.
- Küpel, Ö. (1999). "Tanzimat dönemi Osmanlı ailesi üzerine bir araştırma; Bursa sicillerine göre Osmanlı ailesi (1839-1876)-Abdurrahman Kurt. *Virgöl Dergisi*, s. 20.
- Laima Hikmet. (5 Teşrinievvel 1329). İzdivaç etrafında. *Kadınlar Dünyası*, 112, s. 3-4.
- Madden, R.R. (1829). *Travels in Turkey Egypt, Nubia and Palestine II*. Henry Colburn.
- Nafî Atuf. (1 Mayıs, 1330). Aile yaşamı. *Terbiye Mecmuası*, 4(1), s. 147-148.
- Samizade Mehmet Bey. (Ağustos-Eylül 1329). Musahabe-bizde aile hayatı. *Resimli Kitap*, 9(51), s. 148-151.
- Tabakoğlu, A. (1992). Osmanlı toplumunda aile. *Sosyo-kültürel değişim sürecinde Türk ailesi*, (s. 84-88), Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Türk kadınlarına, aile 1. (12 Haziran 1329). *Kadınlar Dünyası*, s. 70.
- Yalnız kadınlar mı ıslaha muhtaç? (17 Nisan 1330). *Kadınlık*, 7, s. 4-5.

İNGİLTERE’NİN KUZEY KAFKASYA POLİTİKASI VE İNGİLİZ DİPLOMAT DAVID URQUHART (1830-1839)

Caner YELBAŞI¹

1. GİRİŞ

1830’lu yıllar İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Akdeniz, Karadeniz, Balkanlar ve Kuzey Kafkasya bölgelerinde çıkarlarının çatışmaya başladığı yıllardır. İngiltere kurduğu ticari imparatorluğu sağlam bir temele oturtmanın planlarını yaparken, Ruslar Orta Asya bölgesinin dışında Karadeniz ve Kafkasya bölgesini kendi egemenliğini genişleteceği bir alan olarak belirlemiştir. Osmanlı Devleti ise modern bir bürokrasi ve ordu kurmaya çabalarken elindeki toprakları tutmaya çalışmaktaydı. Bu üç devletin farklı bölgelerde çıkarları çatışmaktaydı. Bu çalışmada daha çok Karadeniz ve Kuzey Kafkasya bölgesinde bu üç devletin girdikleri mücadele yerel halka kurdukları ilişkiler, bölgeye yönelik amaçları irdelenecektir.

Üç devletin Kafkasya bölgesini merkeze alan mücadeleleri İngiliz Diplomat David Urquhart’ın bölgeye olan ilgisi ile birlikte yeni bir noktaya gelmiştir. Urquhart’ın 1830’lı yılların başında İstanbul’a yaptığı ilk ziyaret sonrasında Osmanlı Devleti ve Doğu’ya karşı olan ön yargısı kırılmış ve Osmanlı toplumunu ve kültürünü daha yakından tanımaya çalışmıştır. İstanbul’da kaldığı süre boyunca Kafkasya bölgesine olan ilgisi artmış, bölgeyle yakından ilgilenmeye başlamıştır. 1834 yılında Kuzey Kafkasya bölgesine yaptığı bir ziyareti takip eden birkaç

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin, ORCID: 0000-0002-5234-3959.

yıl boyunca tüm enerjisini Çerkeslerin Rus yayılmacılığına karşı giriştikleri mücadeleyi dünyaya ve özellikle İngiliz kamuoyuna aktarmaya ayırmıştır. Bu amaç doğrultusunda diplomatik usullerden, basın yoluyla kamuoyu oluşturmaya, İngiltere dış işleri ve bürokrasisini Rusya'ya karşı adım atmaya ikna etmeye kadar birçok yolu Çerkeslerin mücadelelerinin bilinir kılınması için zorlamıştır.

İngiltere'nin Kuzey Kafkasya bölgesine yönelik Urquhart'ın düşündüğü gibi doğrudan bir politikası olmadığından bu çabaların tam anlamıyla müspet bir sonuca ulaştığını söylemek zordur. David Urquhart'ın kamuoyu oluşturma ve İngiliz dış politikasını etkileme çabaları sonuçsuz kalmıştır. İngiltere bir anlamda Rusya'nın Kafkasya bölgesini ele geçirmesine göz yummuştur. Bu çalışmada ilk olarak David Urquhart'ın Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret ve Osmanlı'ya yönelik bakış açısının nasıl değişip dönüştüğü incelenecektir. Urquhart'ın ziyareti Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin ilişkilerinin fazlasıyla zayıfladığı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya karşı ayaklandığı ve Osmanlı'nın bu ayaklanmayı bastırmak için müttefik aradığı günlerde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti İngiltere'den beklediği desteği bulamamış bu da ilişkilerin bozulmasına ve Rusya'nın Osmanlı'nın aradığı desteği vererek öne çıkmasına neden olmuştur. Balta Limanı Ticaret Anlaşmasından (1838) Tanzimat Fermanı'na (1839) kadar birçok olay Urquhart'ın İstanbul'a gelmesi sonrası düzelen ilişkilerin ardından hayata geçmiştir. Her ne kadar Urquhart doğrudan etkili olmasa da dolaylı olarak yaptığı faaliyetler ve yayınlarla Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin daha iyi bir duruma gelmesine katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada ikici olarak Urquhart'ın Kuzey Kafkasya bölgesine yaptığı ziyaret ve Çerkeslerle kurduğu ilişki incelenecektir. Rus işgaline karşı direniş gösteren Çerkeslerin daha örgütlü modern devlet benzeri bir yapıya sahip olmaları için

David Urquhart yoğun çaba göstermiştir. Bu çaba hem Çerkesleri yüreklendirmiş hem de Urquhart'ı Çerkesler nezdinde önemli bir konuma getirmiştir. Urquhart İngiltere kamuoyunun ilgisini Kafkasya bölgesine çekmek için birçok girişimde bulunmuştur. Vixen isimli geminin Kafkasya kıyılarındaki Rus ablukasını kırmak için bölgeye gönderilmesinden Çerkeslerin Ruslara karşı giriştiği mücadelenin desteklenmesine, çıkardığı yayınlarla Kafkasya'daki direnişten dünyayı haberdar etmeye kadar birçok alanda Urquhart Çerkeslerin sesini duyurmaya çalışmıştır. Bu alandaki en önemli çabalardan biri de kamuoyunun çok güçlü olduğu İngiltere'de hem meclisi hem de hükümeti etkilemek için verdiği mücadeledir. Ancak bu konuda İngiliz siyasetçileri ve bürokratları Kafkasya için Rusya'ya karşı adım atmaya ikna edememiştir. Tüm bu çabalar Kafkasya'daki Rus ilerleyişini durduramamıştır.

2. URQUHART'IN İSTANBUL'A GELİŞİ VE “DOĞU'YU KEŞFİ

David Urquhart'ın İstanbul'a gelişi İngiltere'nin Akdeniz Havzası ve Yakındoğu'ya yönelik izlediği politikanın değişim arifesinde gerçekleşti. İngiltere 1830'lara kadar Rusya'yı Akdeniz'de ve çevresinde kendisine rakip olabilecek bir ülke olarak görmedi. Ancak Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı yönetimine karşı ayaklanması İngiltere açısından bölgedeki dengeleri temelden değiştirdi. Osmanlı, ayaklanmayı bastırmak için aradığı desteği İngiltere ve Fransa'da bulamayınca Rusya'ya yöneldi. Ayaklanmanın Rusya'nın desteğiyle sonlandırılması ve devamında Hünkâr İskelesi anlaşmasının (1833) imzalanması, Rusya'nın ilk defa İngiltere tarafından bölgede bir tehdit olarak görülmesine neden oldu.

Bu olaya kadar İngiltere için Osmanlı Devleti dış politikada öncelikli devletlerden biri değildi. Daha çok ikincil bir

statüsü vardı. Hatta Osmanlı Devleti'nin parçalanma ihtimalini öngören İngiliz Dışişleri buna karşı olmaktan ziyade bu durumun büyük bir savaşa yol açacağı için olabildiği kadar geç bir zamanda gerçekleşmesini istemekteydi (Bailey, 2015: 305, 306). İngiliz Dış işleri, bir taraftan Hünkâr İskelesi anlaşmasını imzalayan Rusya'nın etkisini arttırmasını istemezken, diğer taraftan Mısır'ı kontrol eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın İngiliz çıkarlarına aykırı davranacak noktaya gelmesinin önüne geçmek için çabalamaktaydı.

David Urquhart döneminin kendine has özelliklerine sahip oryantalistlerinden biriydi. “Doğu”nun diline kültürüne ve toplumuna olan ilgisi onu döneminin birçok seyyah ve araştırmacısından ayırmaktadır. Edward Said'in oryantalizm kavramına yüklediği kavramsallaştırmanın aksine Urquhart birçok konuda Doğu'nun Batı'ya eşit olduğunu ve hatta bazı alanlarda daha gelişmiş olduğuna inanan bir kişiydi (Çiçek, 2014; Said, 2003). “Romantik oryantalist” (Kennedy, 2022: 1) olarak da tanımlanan Urquhart'ın kimi zaman bir tutku boyutuna ulaşan doğu ilgisi onun Osmanlı İmparatorluğu ve Kafkasya'ya yaptığı seyahatler süresince daha da güçlü bir hale gelmiştir.

David Urquhart 1805 yılında İskoçya'nın Cromarty şehrinde doğdu. Fransa, İtalya ve İspanya'da eğitim aldıktan sonra Oxford üniversitesine kayıt oldu ancak sağlığı el vermediği için eğitime devam edemedi (Bolsover, 1936: 444). Daha sonra Yunanlıların Osmanlı'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesine ilgi duyan Urquhart 1828-1829 yıllarında Yunanistan'da kaldı. Yunanistan-Osmanlı sınırının çizilmesi için kurulan komiteye katılan Urquhart'ın yazdığı raporlar İngiltere Kralı IV. William'ın özel sekreteri Sir Herbert Taylor'a kadar ulaştı. İngiltere'ye döndüğünde Taylor tarafından kralın huzuruna çıkarıldı. Kasım 1831'den Eylül 1832'ye kadar Büyükelçi

Stratford Canning'ın gizli ajanı olarak İstanbul'da görev aldı (Bolsover, 1936: 444; Türkmen, 2022: 231).²

İstanbul'a gelişine kadar daha çok Osmanlı karşıtı bir çizgi izleyen Urquhart'ın İstanbul'a gelmesini takip eden günlerde Doğu'ya olan ilgisi ve merakı artmaya başlamıştır. Urquhart ilk zamanlarda İngiltere kralıyla olan ilişkisini kullanarak İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğinde diplomatik bir görev almak için çabalamıştır. Ancak Dış işleri Bakanı Lord Palmerston'ın³ böyle bir atamaya karşı çıkması nedeniyle bu atama gecikmiştir (Güzel, 2025: 46). İlginçtir ki Lord Palmerston'la olan ilişkisinin kötü seyri Urquhart'ın İngiliz Dışişlerindeki görev süresinin kısa sürmesinde etkili olmuştur (Türkmen, 2022: 237). Palmerston onun diplomasiye çok da uymayan bir karaktere sahip olduğunu düşünmekteydi. Gerçekten Urquhart'ın girişken, aktivistvari, diplomasiye uymayan hayat tarzı Palmerston'ı haklı çıkaran nedenlerdir. Urquhart bir diplomattan çok sahaya inip politikayı hayata geçirecek, sahadaki durumu diplomatik çevreler tarafından kabul edilebilir hale getirmeye çalışacak bir kişiliğe sahipti (Güzel, 2025: 46-48).

Daha sonra Urquhart 1831 yılında Sir Startford Canning'in⁴ desteğiyle İstanbul büyükelçiliğinde kısa sürecek olan görevine başlamıştır. 1836 yılına kadar David Urquhart birkaç kez göreve gelip, görevden alınmıştır. Onu öne çıkaran hem kraliyetin hem dış işlerinin dikkatini çekmesini sağlayan gelişme kaleme aldığı ve kral IV. William'a ithaf ettiği "Turkey and its Resources" kitabı sonrasında gerçekleşmiştir (Urquhart,

² İsmet Türkmen bu iki ismin beraber İstanbul'a gelip göreve başladıklarını düşünmektedir. (Türkmen, 2022: 231).

³ Henry John Temple, Lord Palmerston (1784-1865). İngiliz-İrlandalı siyasetçi, Dış İşleri Bakanı (1830-1841, 1846-1851), İç İşleri Bakanı (1852-1855) ve Başbakan (1855-1858, 1859-1865)

⁴ Stratford Canning (1786-1880). İngiliz-İrlandalı diplomat, siyasetçi 1825-1828, 1831-1832, 1842-1858 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği görevini yürüttü.

1833; Bolsover, 1936: 445; Breeze, 1961: 45). Kraliyetin uygun görmesiyle birlikte Urquhart'ın özel bir görevle Türkiye, İran ve Suriye bölgelerini kapsayan bir inceleme gezisine çıkmasına izin verildi (Çiçek, 2014: 115; Shea, 1948: 31). Ancak dikkat çekmemesi için kendisine resmi bir unvan verilmedi. Urquhart bir tüccar gibi hareket ederek 18 aylık bir sürede bu turu tamamlayıp raporunu sunacaktı (Bolsover, 1936: 446). Ancak İstanbul' geldiğinde seyahat aksamış ve Urquhart vaktinin büyük bir bölümünü İstanbul'da geçirmiştir. Bu süreçte birkaç sefer Londra ve İstanbul arasında gidip gelen Urquhart 1836 yılında sekreter olarak yeniden ve resmi bir unvanla İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne atanmıştır.

Urquhart'ın İstanbul'a geldiği dönem İngiltere, Osmanlı ve Rusya ilişkilerinin hayli karmaşık bir hâl aldığı dönemdir. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı ayaklanmayı tek başına bastıramayan Osmanlı Devleti ilk olarak İngiltere ve Fransa'dan yardım istedi. Ancak bu iki devletten herhangi bir destek göremeyen Osmanlılar, Kavalalı'nın Anadolu'da hızla ilerlemesinin etkisiyle bu sefer Ruslardan yardım talep etti. Rusların talebi kabul etmesi ve İstanbul Boğazına bir donanma göndermeleri üzerine İngiltere bu durumdan rahatsız oldu. İstanbul Boğazında Rus donanması bulunması Rusya'nın hem Osmanlı üzerinden etkisinin artması hem de Akdeniz bölgesine daha rahat ulaşabilmesi anlamına geliyordu. İngiltere'nin Osmanlı'ya destek olmaması Osmanlı bürokrasisi nezdinde İngiltere'ye karşı bir soğukluk oluşturdu. Urquhart İstanbul'a geldiğinde ilk olarak ilişkileri bu soğukluktan uzaklaştırmaya çalıştı (Çiçek, 2014: 115; Robinson, 1920: 45).

Urquhart'ın onu diğer diplomatik görevlilerden ayıran birçok yönü vardı. Yukarıda bahsedilen karakter ve kişilik özelliklerine ek olarak Urquhart İslam ve Türk kültüründen derinden etkilenmiştir. İstanbul'a varışının ardından Urquhart diğer birçok elçilik çalışanının aksine günlük hayatında Osmanlı

kıyafetleri giyip Türkçe öğrenmiştir. Bu özellikler onun insanlarla daha kolay iletişim kurmasını ve Kuzey Kafkasya örneğinde görüleceği gibi onları örgütlemesini sağlamıştır. Dönemin birçok batılı seyyah, maceraperest ya da diplomatik misyon sahibi isminin aksine Urquhart doğunun kültürünün, adetlerinin ve ilişki biçimlerinin diğer uygarlıklar tarafından örnek alınması gerektiğini savunmuştur (Güzel, 2025: 163).

3. DAVID URQUHART'IN KAFKASYA'YI ZİYARETİ

David Urquhart ve İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Ponsonby⁵ Rusların güneye inmelerinin engellenmesi için Kafkasya bölgesinde durdurulmaları gerektiğine inanıyorlardı. İngiltere'nin menfaatleri gereği Rusya Kafkasya'yı ele geçirmemeliydi. Eğer bu durum gerçekleşirse Rusya, Osmanlı ve İran üzerinde büyük bir etkiye sahip olacak, İngiltere'nin ticari egemenliğine tehdit oluşturacaktı. Nitekim Rusya'nın Kırım ve Kafkasya bölgelerini alması Karadeniz'de daha da güçlenmesi, Hazar üzerinden İran bölgesini etkisi altına alması demektir. Bu da Rusya'nın hem Akdeniz'e hem de İran üzerinden Umman Denizi'ne ve Hint okyanusuna ulaşması anlamına gelmekteydi. Bu durum dolaylı olarak İngiltere'nin kurduğu ticari rotaların Rus tehdidiyle karşılaşması anlamına geliyordu. Ancak Urquhart ve Ponsonby'nin tehlike olarak tanımladıkları bu durumun İngiltere Dış İşleri ve Hükümeti tarafından aynı şekilde görüldüğünü söylemek mümkün değildir. Urquhart, Dış İşlerinin gözünde heyecanlı, dediğini yaptırmaya çalışan, diplomatik teamüllere riayet etmeyen bir kişi olarak görülüyordu. Büyükelçi Ponsonby'nin her ne kadar Urquhart'la benzer düşündüğü

⁵ John Ponsonby (1770-1855). İngiliz-İrlandalı diplomat ve siyasetçi. 1832-1841 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. Ayrıntılar için bkz Mehmet Şerif Erkek “ Lord John Ponsonby'nin İstanbul Sefareti; 1832-1841.

konular olsa da, o Urquhart’a göre daha temkinli bir yol izleme taraftarıydı. Urquhart’ın Çerkeslerin mücadelesine silah ve para desteği sunma isteğini Ponsonby kibarca reddetti (Güzel, 2025: 112). Zira bu durum İngiltere ve Rusya’nın doğrudan savaşa girme ihtimalini barındırıyordu. O, diplomatik yollarla Londra’nın Ruslara karşı harekete geçmek için ikna edilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu amaç doğrultusunda atılması gerektiğini düşündüğü adımları Londra’ya bildirdi, İstanbul’a bir filo gönderilmeli, Rusya Kırım’ı boşaltmalı ve Kafkasya’da devam ettiği işgal politikalarını sonlandırmalıydı (Güzel, 2025: 113; Lamb, 1993: 248). Bunun üzerine Dış işleri Bakanı Palmerston, Ponsonby’i İngiltere ve Rusya arasında savaş çıkmasına neden olmakla suçladı. Ponsonby ise Palmerston’u gerekli adımları atmamakla ve Rusya’nın geri döndürülemez bir noktaya gelmesini göz ardı etmekle itham ediyordu (Güzel, 2025: 113).

Urquhart 1834 yılında İngiltere tarafından Kuzey Kafkasya’ya gönderildi. Bu görev esnasında Urquhart yerel halkla ilişki kurdu ve onları yakından tanıma imkânına kavuştu (Lamb, 1981: 355, 356). Urquhart’ın kişisel özellikleri Çerkeslerle ilişki kurmasında önemli bir avantaj sağladı. Urquhart bu süreçte birkaç farklı görevi aynı anda yerine getirdi. Bir taraftan yerel halkla ilişki kurarken, diğer taraftan onları Rus işgaline karşı cesaretlendirdi, aralarındaki problemleri çözmeye teşvik etti. Yerel ileri gelenlerle ve Zanıko Sefer Beyle⁶ görüşmeler gerçekleştirdi. Bu görüşmelerin sonucunda beylerin imzasını içeren bir deklarasyon metni İngiltere Kralı IV. William’a sunuldu (Türkmen, 2022: 235, 236; Bolsover, 1936: 452). Daha da ileri giden Urquhart Çerkesleri ortak değerler üzerinde hareket etmek için yönlendirdi. Kendi iddiasına göre onlar için bir bayrak tasarladı. Her ne kadar bayrağın ortaya

⁶ Zanıko Sefer Bey (1798-1860). Kuzey Kafkasya’nın öne çıkan lider ve komutanı.

çıkışında Zanıko Sefer Bey gibi liderlerin katkısı olduğuna yönelik bir anlatı⁷ mevcutsa da Urquhart bayrağın kendi tasarımı olduğunu ifade etmektedir (Güzel, 2025: 125). Bu dönemde ortaya çıkan bayrak bugün halen Adige Cumhuriyeti'nin Bayrağı olarak kullanılan yeşil zemin üzerine, üç ok ve on iki yıldızdan oluşan bayrağın öncülüdür.

David Urquhart'ın Kafkasya'yı ziyareti ve burada yaptığı görüşmeler İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Palmerston'u doğrudan rahatsız etti. Palmerston, Urquhart'ın zamanını boşa harcadığını düşünmekte, kendisine verilen ekonomik destekle kayda değer bir bilgi üretmediğini ifade etmişti. Dahası Urquhart'ın varlığının ve Çerkeslere olan desteğinin onları Ruslara karşı isyana teşvik ettiğini düşünüyordu (Bolsover, 1936: 452). Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla İstanbul Büyükelçisi Ponsonby bu dönemde Urquhart'ı ve faaliyetlerini desteklemekte ancak bu faaliyetlerin Palmerston'un korktuğu kadar ileri gitmediğini iddia etmekteydi (Güzel, 2025: 133) Ponsonby Palmerston'a gönderdiği bir mektupta Çerkeslerin zaten Ruslara karşı silahlı bir mücadele içinde olduklarını, bunun kendileriyle bir ilgisi olmadığını ifade etti (Robinson, 1920: 56). Burada iki tarafın da argümanlarına yakından bakmakta fayda vardır. David Urquhart bir taraftan yerel halkla bağlantı kurup, onların “milli” sembollerinin ortaya çıkmasına yardım edip, Kafkasya'nın ileri gelenlerine bir deklarasyon hazırlatarak bunu İngiltere kralına iletmekteydi. Onun Ruslara karşı dinmek bilmez bir nefreti vardı (Robinson, 1920: 44; Breeze, 1961: 44) ve Çerkesleri Ruslara karşı mücadelelerinde teşvik ediyordu. Tüm bunları yaparken Çerkeslere bazı vaatlerde bulunduğu ya da doğrudan Kafkasya'daki varlığının Çerkesler açısından bir anlamı olduğu

⁷ Самир Хотко: «Создание адыгского флага связано с общечеркесской миссией Сефербея Заноко». Источник: Kavkazki Uzel
<https://web.archive.org/web/20220705175446/https://kavkaz-uzel.eu/blogs/1927/posts/48942>, erişim tarihi 22.09.2026.

açıktı. Bu şartlar altında Çerkesler, Urquhart'ın Kafkasya'da yanlarında bulunmasından ve söylemlerinden İngiltere'nin Ruslarla olan mücadelelerinde onları desteklediği yanlışlamasına kapılabilirlerdi. Dahası Rusya bu ilişkiden benzer bir anlam çıkarabilir, bu da İngiltere ile Rusya arasındaki ilişkinin bozulmasına neden olabilirdi. Lord Palmerston ise İngiltere'nin Rusya ile karşı karşıya kalmasına neden olabilecek en ufak bir olayı dahi engellemek istiyordu. Bu yüzden Urquhart'ın faaliyetlerinden tamamen rahatsızdı, ancak Urquhart doğrudan kral tarafından vazifelendirilmiş olduğu için ona karşı bir adım atması mümkün değildi. Bu şartlar altında Lord Palmerston, Ponsonby ve Urquhart'ın faaliyetlerini kısıtlamaya çalışıyordu.

Palmerston ile Urquhart arasındaki ipleri koparan konu ise bir İngiliz Gemisinin Rusya'nın Karadeniz'de, Kafkasya kıyılarına uyguladığı ablukayı delmeye çalışmasıyla gerçekleşti. Vixen Gemisi olayı olarak da bilinen hadise Urquhart'ın diplomat olarak geleceğini kökten değiştirdi. İngiliz Gemisi Vixen, Ponsoby ve özellikle Urquhart'ın teşvikiyle İngiltere'den Kafkasya'nın Soğucak limanına düzenlediği sefer sırasında Rus donanması tarafından engellendi ve gemiye el konuldu (Webster, 1947: 345; Erkek, 2023:252-262). Gemi sahipleri İngiliz hükümetine başvurarak kendilerine İngiliz Dış İşleri Bakanlığı ve İstanbul Büyükelçiliği tarafından güvenli bir şekilde seferlerini yapacaklarına dair güvence verildiğini, ancak Rusya tarafından gemilerine el konulduğunu ifade ettiler (Güzel, 2025: 136). Çerkesya'nın bağımsız bir bölge olduğunu, bu bölgeyle serbest bir şekilde ticaret yapmak amacıyla yola çıktıklarını ifade eden gemi sahipleri Ruslar tarafından haksız bir şekilde gemilerine el konulduğunu, zararlarının tazmin edilmesi gerektiğini ifade ederek uluslararası hukuka aykırı olan bu olaydan ötürü İngiltere'nin Rusya'dan izahat istemesi gerektiğini İngiliz Hükümeti'nden talep ettiler (Güzel, 2025: 136). Ancak taleplerine herhangi bir karşılık verilmedi. İngiltere Dış işleri

böyle bir olaydan dolayı Rusya ile karşı karşıya gelmek istemediği için Rusya'yı zorlayacak bir adım atmadı. Tarihçi Bolsover'e göre bu olayın bir savaşa dönüşmesi İngiltere Dış işleri Bakanı Lord Palmerston ve Rus çarının çabalarıyla engellendi (Bolsover, 1936: 465). Yaşanan bu hadisenin sonucunda Ponsonby ve Urquhart'ın planladığının aksine İngiltere tarafından Karadeniz ve Kafkasya'daki durumu Çerkesler lehine değiştirecek bir adım atılmadı. İngiltere böyle bir olaydan dolayı Rusya'yı karşısına almaktan imtina etti.

Urquhart her ne kadar Osmanlı'ya ilgi duyan, Çerkeslere ve onların Ruslara karşı mücadelelerine destek olan biri olsa da görevi boyunca İngiltere'nin çıkarlarını savunmaktan geri durmamıştır. Aslında Urquhart, Osmanlı'nın, Çerkeslerin ve İngiltere'nin çıkarlarını bir araya getirmeye, onları ortak bir noktada birleştirmeye çalışmıştır. Rus karşıtlığı bu ortaklığın belki de en önemli noktalarından biridir. Urquhart, Rusların İngiltere'nin oluşturmaya çalıştığı ticari imparatorluğun önündeki önemli engellerden biri olduğunu düşünmektedir (Türkmen, 2022: 238, 239). Uzak Asya'dan Atlantik Okyanusuna kadar uzanan bir ticari imparatorluk kurmayı hedefleyen İngiltere'nin doğuyu kontrolü altına almasını engelleyecek en önemli güçlerden biri Rusya'dır. Rusya'nın güneye inmesi, Akdeniz ve Hindistan bölgesine ulaşması İngiltere için öncelikli problemlerden biridir. Ancak buradaki belirleyici durumlardan biri Rusya'nın nerede durdurulacağıdır. Urquhart Rusya'nın Kafkasya ve Karadeniz bölgesine inmeden durdurulması gerektiğine inanmaktaydı (Mamedov, 2014: 158). Ona göre Rusya, Kırım'dan da çıkarılmalı Karadeniz ve Kafkasya bölgesiyle bir bağı kalmamalıydı. Ancak Londra'daki politika yapımcılar ve Dış işleri Bakanı Lord Palmerston bu fikri benimsemediler (Bolsover, 1936: 454; Aydın, 2011: 86). Her ne kadar Urquhart İngiliz devletinin verdiği görevle Kafkasya bölgesine yolculuk yapıp oradaki halkla ilişki kurmuş olsa da

Urquhart'ın Rusya'yı Kafkasya ve Karadeniz dışında tutma planı İngiltere tarafından benimsenmemiştir.

Urquhart siyasi nedenlerin yanı sıra İngiltere ve Osmanlı Devleti'ni birbirine yakınlaştırmak için bazı ticari nedenler oluşturmaya çalıştı. Osmanlı'nın sahip olduğu hammadde kaynakları burada önemli bir yer işgal etmektedir. Bu plana göre İngiltere'nin ihtiyacı olan hammadde kaynakları Rusya yerine Osmanlı Devleti'nden temin edilecekti. Ona göre İngiltere Rusya'dan aldığı tüm hammaddeleri Osmanlı'dan alabilir ve böylece Rusya'ya olan ekonomik destek sınırlandırılırken Osmanlı ekonomisine katkıda bulunulabilirdi. Rusya İngiltere'nin siyasi ve ticari bir rakibi olduğu için İngiltere Rusya'dan hammadde temin ederek onun ekonomisini güçlendirmek yerine Osmanlı'ya yönelmelidir. Urquhart burada Osmanlı Devleti'ne önemli bir rol biçmektedir. Bu role göre Osmanlılar İngiliz sanayisine hammadde kaynağı sağlayacaklar, İngiliz sanayisinin ürettiği malları düşük bir vergiyle Osmanlı coğrafyasına ithal edecekler, Rusya'nın güneye inmesini engelleyecekler ve Kafkasya'da Rus yayılmacılığının önüne geçeceklerdi. Ancak buradaki önemli durumlardan İngiltere'deki politika yapıcıların bu politikanın uygulanabilirliğine ikna edilmesi idi. Dış İşleri Bakanı Palmerston'un Urquhart'a olan yaklaşımı değişmediği için bu politikanın uygulanamamıştır.

Çerkesler ise Urquhart'ın bu planında haklı mücadeleleri desteklenmesi gereken bir halk olarak konumlandırılmışlardır. Rusya'nın ilerleyişinin önünün kesileceği yer Kafkasya coğrafyasıydı. Bu da Çerkeslerin desteklenmesiyle gerçekleşebilecek bir durumdu. İngiltere hem ticari anlamda hem de askeri anlamda Çerkeslerin mücadelelerini desteklemeliydi. Vixen gemisiyle Kafkasya sahillerindeki Rus ablukasını kırmaya çalışan Urquhart bu adımıyla İngiltere'yi her ne kadar Rusya'ya karşı savaşa girmeyeceğini bilse de İngiltere'yi Rusya karşısında aksiyon almaya zorlamıştı (Urquhart, 1859: 398). Ancak İngiltere

böyle bir çatışmanın içerisine girmek istemedi ve Urquhart'ın bu görüşleri Londra tarafından desteklenmedi.

Lord Palmerston Vixen gemisi olayı neticesinde Kral IV. William'ın ölmesini de fırsat bilerek David Urquhart'ı görevden aldı (Ardeleanu, 2020: 34; Bolsover, 1936: 466; Breeze, 1961: 47). Urquhart ise görevden alınmasına tepki gösterip konuyu yayınladığı yazı ve makalelerle İngiliz kamuoyuna anlatmaya başladı. Çerkeslerin yanlış bir şekilde yansıtıldığını düşünen Urquhart çıkardığı kitaplarla Çerkeslerin Batı'da daha doğru bir şekilde temsil edilmesi gerektiğine inanıyordu (Urquhart, 1863: 14). Portfolio⁸ gibi yayınlarla Urquhart dış işlerine ait yazışmaları kamuoyuna açıklamaya başladı. Amcacı Lord Palmerston'u Rus yanlısı bir yönetim izlediği gerekçesiyle onu halkın gözünde itibarsızlaştırıp kendi intikamını almaktı. Urquhart Palmerston'u İngiltere'nin menfaatlerine uygun davranmamakla suçluyordu (Güzel, 2025: 137). Portfolio'da İngiltere'nin Rusya ile ilişkisine ve geliştirdiği politikalara dair gizli yazışmaları da içeren yazılar yayınlanmıştır. Çerkeslere olan desteğini de bu dergide gösteren ve İngiltere kamuoyunu "Çerkes Meselesi" hakkında yaptığı yayınlarla etkilemeye çalışan Urquhart'ın önemli sayıda insana ulaştığı söylenebilir (Türkmen, 2022: 240).

Urquhart görevden alınıp Portfolio dergisini çıkarmaya başladığı günlerden itibaren yaptığı yayınlarda Çerkes Meselesini yoğun bir şekilde ele almaya başladı. Portfolio'da Çerkeslerin Bağımsızlık Deklarasyonu yayınlandı (Portfolio, 1836: 187-195). Bu deklarasyon birçok bakımdan önemli bir metindir. Kimin kaleme aldığı ya da kimler tarafından yazıldığı tam olarak bilinmese de bazı ifadelerden ve vurgulardan anlaşılabacağı gibi metin İngiltere kamuoyunun dikkatini Kafkasya'ya çekmek için kaleme alınmıştır. Bu anlamda David Urquhart'ın metinde etkisi

⁸ David Urquhart'ın çıkardığı bir yayındır. 1836-37, 1843-45 yılları arasında bu dergide yazılar yayınlamıştır. Gül Celkan, The Spirit of the East, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Haziran 1991, 159-168, s. 159.

olduğu düşünülebilir. Rus karşıtlığı metindeki en önemli vurgulardan biridir.

Deklarasyonda Çerkeslerin Rus tebaasından olmadığı, hatta Rusya'yla kesintisiz bir savaş halinde olduğu dile getirilip, Osmanlı Devleti'nden de yeteri kadar destek görmedikleri, dahası ihanete uğradıkları ifade edilmiştir (Portfolio, 1836: 187). Osmanlı Sultanının başlarına gelen olaylara tepkisiz kaldığı ve soğuk bir şekilde onlara davrandığı yazılmıştır. Bu yüzden İran'a ve (Kavalalı) Mehmet Ali Paşa'ya başvurdıklarından bahsedilmiştir. Metnin devamında Rusların yaptığı saldırılara ve düşmanca tutuma dikkat çekilmiştir. Çerkeslerin Ruslara karşı olan mücadelesinin desteklenmesinin herkesin çıkarına olduğu hatırlatılıp, yaklaşık yüz bin Rus askerinin şu anda Kafkasya'da olduğu ve Çerkeslerin onlarla savaştıkları, eğer Rus askerleri onlarla savaşıyor olmasa İngiltere ve Avrupa'yla savaşacakları ifade edilmiştir. Burada Çerkesler bir anlamda kendilerinin tampon bir bölgenin üzerinde olduklarını vurgulayarak Avrupa'nın kendilerine Ruslara karşı olan mücadelelerinde destek olması gerektiğini hatırlatmaktadırlar (Portfolio: 188, 189).

İran'ın ve Osmanlı'nın güveliğinin de kendi mücadelelerinin parçası olduğu ifade eden Çerkesler bir anlamda bölgedeki en büyük çıkarlara sahip olan İngiltere'ye bir mesaj vermekteydiler. İngiltere'nin ticari çıkarlarının hem Osmanlı'nın hem de İran'ın Rusya'nın etkisinden uzak olmasıyla ilgili olduğunu hatırlatıyorlardı. Çerkesler bir anlamda uluslararası sistemin onların aleyhine kararlar alıp uyguladığını da metinde vurgulamışlardır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Edirne anlaşmasını kastederek kendilerine sorulmadan onlarla ilgili kararlar alınıp topraklarının Rusya'nın bir parçası gibi gösterildiğini ifade etmişlerdir.

Metinde İngiltere'ye yönelik olarak kaleme alınan bazı ifadeler sanki David Urquhart'ın kaleminden çıkmış izlenimi vermektedir. Örneğin “gözlerimizi çevirip ellerimizi açtığımız İngiltere gibi büyük bir ulus bize haksızlık edecekse hiç düşünmesin” (Portfolio, 1836: 191) ifadesi İngiltere kamuoyunu etkilemeye yönelik, ajite edici bir ifade gibi durmaktadır. Bölümün devamında kendi aralarında birlik olamadıklarından, hep dışarıdan bir lider seçtiklerinden daha önce de Kırım ve Osmanlı devletinin hâkimiyetine razı olduklarından bahsedilmiştir. Diğer kısımlarda da Ruslarla olan mücadeleden, Çerkeslerin kısıtlı imkânlarından bahsedilmiş, imkânsızlıklara rağmen savaşa devam ettikleri vurgulanmıştır.

4. DAVID URQUHART'IN OSMANLI DEVLETİ VE EKONOMİSİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Urquhart *Turkey and It's Resources* kitabını İngiltere'de devleti ve bürokrasisi nezdinde Osmanlı'nın önemini daha iyi anlaşılması için yazmıştır. Ona göre Osmanlı Devleti âdete bir felç geçirmiştir. Başında kim olursa olsun şu anda fazlasıyla zayıf bir durumdadır. Yeniçeri Ocağının kaldırılması her ne kadar sorunu çözmek için bir imkân sağlasa da devletin kendi içindeki bağlar kopmuş, yönetici iradesi ortandan kalkmış ve ortak hareket etme imkânı kalmamıştır. Ancak dış politikadaki durumu iç politikadakinden daha vahim bir haldedir. Daha da ileri giden Urquhart Osmanlı'nın uluslararası arenadaki durumunun acınası bir halde olduğunu ifade etmiştir (Urquhart, 1833: V, VI).

Urquhart Osmanlı'yı bu şekilde tanımlamasına rağmen İngiltere'nin Osmanlıyla ilişkilerini daha iyi bir konuma getirmesi gerektiğini düşünmektedir. Bir anlamda her iki devletin de birbirine katkıları olacaktır. Ancak İngiltere'de var olan Osmanlı algısıyla ilişkilerin ilerletilmesinin güç olduğunu düşünmektedir. Osmanlı Devleti Mısır valisinin ayaklanması

sırasında bir varlık yokluk mücadelesine girmiştir. Ancak İngiltere burada gerekli adımları atmayarak Osmanlı Devleti'ne destek olmamıştır. Burada Urquhart muhtemelen bir anlamda siyasi düşmanı haline gelen Palmerston'ı ve onun Dış İşleri Bakanlığı yaptığı dönemi kast ederek İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin önemini kavramaktan uzak davrandığını düşünmektedir (Urquhart, 1833: 7). Kitapta birbirinden farklı birçok konuya değinilmiştir; Osmanlı Devleti'nin son yıllarında karşılaştığı problemler, Balkanlardan Mısır'a kadar gerçekleşen bazı yerel olaylar, Osmanlı yönetiminin reform çabaları, Hristiyan-Müslüman ilişkileri, Osmanlı'nın ekonomik ve ticari potansiyeli, hammadde kaynakları ve yerel yönetim gibi birçok konuya temas edilmiştir.

David Urquhart Osmanlı Devleti'nin batıdaki kurumları birebir almak yerine kendi kurumsal yapısını güçlendirerek sahip olduğu yapıyı modernize edebileceğini düşünmekteydi. Ona göre Osmanlı vergi sistemi Avrupa'daki birçok örnekten daha iyi konumdaydı, yalnızca bazı düzenlemelerle daha iyi bir hale getirilebilirdi (MacFie, 1991: 133; Urquhart, 1833). Urquhart Osmanlı Devleti'nin kaynak bakımından zengin olduğunu ve yukarıda bahsedildiği gibi İngiltere'nin Rusya'dan temin ettiği ürünleri İngiltere'ye sağlayabileceğini düşünmekteydi (Bolsover, 1936: 449). Onun amacı İngiltere ve Osmanlı Devletini siyasal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da birer müttefik haline getirmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için öncelikle İngiliz bürokrasisini etkilemesi gerektiğini bilen Urquhart bu konuyla ilgili olarak düşüncelerini “Turkey and It's Resources” isimli çalışmasında ifade etti. Bu kitabın hem Osmanlı hem de İngiliz bürokrasisinde büyük bir etkisi oldu. Başta kral olmak üzere İngiliz bürokratlar ve siyasetçiler için bu kitap Osmanlı Devleti'ni yakından tanıma imkânı sağladı (Bolsover, 1936: 445, 446). O yıllarda İngiltere'nin benimsediği ithalat kısıtlamalarının olmadığı, ticaretin gümrük tarifelerine takılmadan serbest bir

şekilde yapılmasını savunan liberal anlayışa yakın bir uygulamanın Osmanlı'da olması, kitabı İngilizler nezdinde daha etkili bir hale getirdi (Çiçek, 2014: 115). Osmanlı tarafı için de kitap ses getiren bir çalışma oldu. Urquhart kitabın etkisiyle Padişah II. Mahmut'a takdim edildi. Osmanlı Hükümeti iltizam sisteminin kaldırılması ve haraç vergisine son verilmesi gibi konularda ondan tavsiyeler aldı (Bolsover, 1936: 448).

Urquhart 1836 yılında Kral tarafından İstanbul büyükelçiliğinde görevlendirildiğinde İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında ticari bir anlaşmanın yapılması görevi kendisine verilmişti. Her ne kadar Vixen Gemisi krizine dâhil olmasından dolayı görevden alınmış olsa da, 1838 yılında imzalanacak Baltalimanı Ticaret anlaşmasının ilk hali Urquhart tarafından hazırlandı.⁹ Urquhart'ın İngiltere'nin ekonomik faydasını öne çıkararak ticaret ve hammadde anlamında İngiltere'nin Rusya yerine Osmanlı'yı tercih etmesini gerektiğini birçok defa dile getirmişti. Sayısal veriler üzerinden yapılan değerlendirmeler Urquhart'ın haklılığını öne çıkarmaktaydı. 1832-1836 yılları arasında İngiltere'nin Rusya'dan yaptığı ihracat yıllık ortalama 4.000.000 sterlin iken Rusya'ya yaptığı ihracat yıllık ortalama 2.300.000 sterlindi. Yani İngiltere Rusya'ya karşı yıllık ortalama 1.300.000 sterlin ticaret açığı vermektedir. Aynı dönem için Osmanlı Devleti ile olan ticarete bakıldığında Osmanlı'dan İngiltere yıllık ortalama 800.000 sterlin değerinde ithalat yaparken, Osmanlı'ya yaptığı ihracatın tutarı 2.700.000 sterlindi. Bu ticarettten İngiltere yıllık 1.900.000 sterlin ticari fazla elde etmekteydi (Bolsover, 1936: 460, 461). Ancak bu durum da diğer nedenler gibi Londra'daki politika yapımcıları Rusya'ya karşı adım atma konusunda ikna etmeye yeterli değildi.

⁹ Urquhart daha sonra bu anlaşmanın kendi hazırladığı taslaktan çok uzak bir metin olduğunu, Osmanlı'dan ziyade Rusya'nın ekonomik menfaatlerine göre hazırlanmış bir metin olduğunu dile getirdi. Nazan Çiçek, Hayal edilmiş coğrafya da ezber bozan, s. 116.

Urquhart diğer bir taraftan da İngiltere ile Osmanlı arasındaki ticaretin hacmini büyötmeye ve engel olarak gördüğü vergi oranlarını düşürmeye çalışıyordu. Urquhart İngiltere ve Osmanlı'nın ithalat ve ihracatta birbirlerine uyguladığı vergi tarifelerinin düşmesinin iki ülkenin ticaretinin ve birbirlerine olan bağımlılığını arttıracakını düşünüyordu. Onun nihai hedeflerinden biri olan İngiltere'nin Karadeniz ve Kafkasya bölgesinde Osmanlı Devleti ve Çerkesler lehine Rusya'ya karşı adım atması politikasının bu bağımlılığın gerçekleşmesiyle hayata geçeceğine inanıyordu. Tüm bu çalışmalar Baltalimanı anlaşmasının oluşması için zemin hazırladı.

Urquhart 1835 yılında “England, France, Russia and Turkey” isimli bir diğer kitabını yayınladı. Rusya'ya karşı İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin beraber hareket etmesi gerektiğini vurgulayan Urquhart, bir anlamda Kırım Savaşı (1854) sırasında gerçekleşecek durumu öngörüyordu. Rusya'ya karşı bu üç devletin çıkarlarının kesiştiğini vurgulayan Urquhart Rusya'nın güneye, Akdeniz ve Ortadoğu bölgesine inerek İngiltere'nin çıkarlarını zedelemesinin önüne geçmek için bu birlikteliğin gerekli olduğunu vurguluyordu (Urquhart, 1835).

5. SONUÇ

Diplomatik teamüllere uymayan bir kişi olarak David Urquhart görev aldığı dönemde Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir iz bırakmıştır. Urquhart'ın İstanbul'a geldiği günlerde İngiltere Osmanlı Devleti'ne yönelik daha sınırlı bir politikaya sahipti. Osmanlı Devleti'nin İngiltere nezdinde herhangi bir önceliği olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak süreç içerisinde yaşanan krizlerle ve Rusya'nın bölgede daha görünür olmasıyla birlikte Osmanlı Devleti İngiliz dış politikasında daha önemli bir yere gelmiştir. Hem siyasi anlamda hem de ticari

anlamda ilişkiler daha ileri bir noktaya taşınmıştır. Urquhart'ın bu durumda hiç kuşkusuz payı vardır.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Ponsonby İngiltere'nin Karadeniz'de Ruslara karşı adım atmamasının uzun vadede İngiliz ticaretini sekteye uğratacağını düşünmekteydi. Ponsonby, Urquhart gibi Rusların Karadeniz'deki varlıklarının kısıtlanması gerektiğini düşünmekte ancak, Urquhart ve James Bell'de farklı olarak Kafkasya'da Çerkeslerin Londra'dan güvence alınmadan desteklemelerine karşı çıkmaktaydı (Güzel, 2025: 193-196). Urquhart ve özellikle James Bell Kafkasya'da Çerkeslerle uzun süre vakit geçirdikleri dönemlerde Çerkesleri İngiliz yardımının geleceği konusunda güvendirmişlerdi. Ancak Ponsonby özellikle Bell'i böyle bir yol izlememesi konusunda uyarıyordu. Ponsonby ise Hünkâr iskelesi anlaşmasının etkisini kırmak için İngiliz donanmasının Karadeniz'de gözükmelerini istiyordu. Ona göre Ruslar Hünkâr iskelesi anlaşması ile Osmanlı üzerinde büyük bir nüfuza kavuşmuşlardı, İngiltere'nin bu etkiyi kırmak için donanmasını Karadeniz'e çıkarması gerekiyordu (Güzel, 2025: 196). Hatta 1834 yılında Urquhart Kralın özel sekreteri Sir Herbert Taylor'a Dış İşleri Bakanı Palmerston'a baskı yapması için gönderdiği bir mektupta İngiltere'nin yapması gerekenin yalnızca Boğazlara bir İngiliz filosu göndermek olduğunu ifade etmekteydi. Urquhart'a göre durum sadece politik değil aynı zamanda ticariydi (Bolsover, 1936: 450). Karadeniz bölgesi ve Kafkasya'nın sahip olduğu kaynaklara ulaşmak İngiltere için bir filonun gönderilmesi kadar kolaydı! Urquhart'ın bu ısrarlarına rağmen Londra'da onu Rusya politikası konusunda destekleyen neredeyse kimse olmadı.

Urquhart'ı kendi döneminin diğer diplomatlarından ayıran en önemli özellik onun hem İngiltere'nin hem de Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumaya çalışmasıdır. Dahası, o bu iki devletin çıkarlarını ortaklaştırmaya çalışmış ve iki devletin birbiriyle daha yakın ilişki kurması siyasi ve ticari yakınlık

oluşturması gerektiğini savunmuştur. Özellikle Rusya'nın güçlenerek Karadeniz ve Yakındoğu bölgesinde etkin olmaya başlaması Urquhart'ın izlediği politikanın hayat geçmesi için itici güç görevi görmüştür. Her ne kadar sadece onun izlediği politikayla bu işin gerçekleştiğini söylemek mümkün olmasa da Urquhart iki devletin yakınlaşmasındaki önemli aktörlerden biri olmuştur.

Urquhart için önemli olan konulardan biri de fikirlerinin kral ve hükümet gibi politika yapıcılar tarafından dikkate alınmasıydı. Belki de ona tüm bu uğraşları arasında en çok haz veren durum yazdıklarının ve anlattıklarının İngiliz devlet bürokrasisi tarafından politika inşasında dikkate alınmasıydı. Kralla yaptığı görüşmelerde, kaleme aldığı çalışmalarda bu yönde bir niyet olduğu görülmektedir (Güzel, 2025: 62). Rus karşıtlığı politikası da aynı şekilde bir taraftan bir takıntı gibi gözükse de aslında İngiltere'nin Rusya ile olan ilişkisinin kökten değişmesi gerektiğine dair bir vurgu doğrudan görülmektedir. Urquhart İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri de Osmanlı Devleti'nden temin edebileceğini dile getirerek İngiltere'nin Rusya'ya olan bağlılığını Osmanlı lehine ortadan kaldırmaya çalışmıştır. İngiliz bürokrasisi ile yaptığı görüşmelerin birçoğunda bu konuyu vurgulamıştır. Her ne kadar muhataplarını ikna edememişse de bu konu Urquhart tarafından birçok kez gündeme getirilmiştir.

Urquhart'ın Kuzey Kafkasya'daki faaliyetleri de önemlidir. Onun faaliyetleri aslında farkında olmadan uzun vadede Kuzey Kafkasya'yı Rusya için daha da vazgeçilmez bir yer haline getirdi. Kuzey Kafkasya Ruslar için hali hazırda birçok asker kaybettikleri, para harcadıkları ancak herhangi bir başarı elde edemedikleri bir yerdin.¹⁰ Rus tarihçi Fadeev gibi isimler

¹⁰ 1818'de 60.000'e yakın olan Kafkasya'daki Rus asker sayısı 1840'larda 200.000 kişiye ulaşmıştı. Baumann, Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, s.5.

Rusya'nın başarılı bir koloni kurup ekonomik değer yaratamadığı Kafkasya bölgesinin tamamen Rusya'ya dâhil edilmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardı. Ona göre Rusya'daki ailelerden Kafkasya'da gerçekleşen savaşlarda bir aile üyesini kaybetmeyen neredeyse kimse yoktu. Bu kayıplara jeopolitik nedenlerde eklendiğinde Kafkasya Rusya için işgal edilmesi kaçınılmaz bir yer haline geliyordu (Mamedov, 2014: 159, 160). Rus kimliğinin ve karakterinin ortaya çıkmasında birçok çalışma kaleme alan Fadeev bir anlamda Kafkasya'nın işgalini Rusların geçmiş dönemlerdeki kayıpları üzerinden meşrulaştırmaya çalışıyordu. Buradaki itici güçlerden biri eğer Kafkasya'nın tamamı Ruslar tarafından işgal edilip kontrol altına alınmazsa bölgenin İngiltere'nin eline düşeceğine dair bir düşünceydi (Mamedov, 2014: 160). Tüm bu düşüncelerin üstüne İngiltere, Fransa ve Osmanlı'nın ortak bir şekilde Kırım savaşında Rusya'ya rakip olması eklendi. Rusya'nın Kırım'dan çıkarılması ve Karadeniz bölgesi ile bağı kalmaması düşüncesi Kafkasya'daki Rus saldırganlığını daha da arttırdı. Sonuç olarak Ruslar 19. yüzyılda gerçekleşen en büyük etnik temizliği Kafkasya bölgesinde gerçekleştirerek bölgenin kontrolünü ele geçirdiler.

KAYNAKÇA

- Ardeleanu, C. (2020). Russophobia, free trade and maritime insecurity. *The European Commission of the Danube, 1856-1948* içinde (ss. 169-194). Leiden, Hollanda: Brill. 8 Temmuz 2026 tarihinde <https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctv2gjwwx1.6> adresinden edinilmiştir.
- Aydın, M. (2011). *Çerkez Kıyılarında İngilizler (1829-1837)*. Tarih Dergisi, 38, 79-100.
- Bailey, F. E. (2012). Palmerston ve Osmanlı reformu (1834-1839). Y. Avcı (Çev.), H. İnalcık & M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat: Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 303-351). İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baumann, R. F. (1993). *Russian-Soviet unconventional wars in the Caucasus, Central Asia, and Afghanistan* (Leavenworth Papers, No. 20). Fort Leavenworth, KS: Combat Studies Institute.
- Bolsover, G. H. (1936). David Urquhart and the Eastern Question, 1833-37: A study in publicity and diplomacy. *The Journal of Modern History*, 8(4), 444-467.
- Breeze, L. E. (1960). *British opinion of Russian foreign policy, 1841-1871* (Doctoral dissertation, University of Missouri).
- Celkan, G. (1991). The spirit of the East. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 159-168.
- Çiçek, N. (2014). Hayal edilmiş coğrafyada ezber bozan bir İngiliz oryantalist: David Urquhart, Osmanlı modernleşmesi, temenna ve Türk hamamı. *Toplum ve Bilim*, (130), 110-136

- Erkek, M. Ş. (2023). *Lord John Ponsonby'nin İstanbul sefareti, 1832-1841* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Güzel, A. (2025). *David Urquhart: Osmanlı mülkünde bir İngiliz diplomat (1805-1840)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Hotko, S. (t.y.). «Создание Адыгского Флага Связано С Общечеркесской Миссией Сефербея Занок». *Sozdaniye Adıgskogo Flaga Svyazano S Obşçecerkeskoy Missiyey Seferbeya Zanoko* [Çerkes bayrağının oluşturulması Seferbey Zanoko'nun genel Çerkes misyonu ile bağlantılıdır]. 5 Temmuz 2022 tarihinde <https://web.archive.org/web/20220705175446/https://kaz-uzel.eu/blogs/1927/posts/48942> adresinden edinilmiştir. (Erişim tarihi: 22.09.2026).
- Kennedy, V. (2022). Romantic Orientalists: Urquhart and Kinglake on The Ottoman Empire. *Nineteenth-Century Prose*, 49(1), 3-38.
- Lamb, M. (1981). The making of a Russophobe: David Urquhart: The formative years, 1825-1835. *The International History Review*, 3(3), 330-357.
- Lamb, M. (1993). Writing up the Eastern Question in 1835-1836. *The International History Review*, 15(2), 239-268.
- Macfie, A. L. (1991). Opinions of the European press on the Eastern Question, 1836. *Middle Eastern Studies*, 27(1), 131-139.
- Mamedov, M. (2014). The Russian Empire's changing views of the Caucasus (1801-1864). *Russian History*, 41(2), 142-162.

- Robinson, G. (1920). *David Urquhart: Some chapters in the life of a Victorian knight-errant of justice and liberty*. Oxford, İngiltere: B. Blackwell.
- Said, E. (2003). *Orientalism*. London, England: Penguin.
- Shea, M. A. (1948). *British views of Russia in the 1840's* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fordham University, Department of History, New York, NY.
- Türkmen, İ. (2024). İngiltere'nin Kafkasya politikasına muhalif bir diplomat: David Urquhart (1833-1836). *XIX. Türk Tarih Kongresi (3-7 Ekim 2022/Ankara): Kongreye sunulan bildiriler içinde* (Cilt 4, ss. 227-251). Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu.
- Urquhart, D. (1833). *Turkey And Its Resources; Its Municipal Organization And Free Trade*. London: Saunders And Otley.
- Urquhart, D. (1835). *England, France, Russia and Turkey*. London, England: J. Ridgway & Sons.
- Urquhart, D. (1859). How Russia tries to get into her hands the supply of corn of the whole of Europe: The English Turkish treaty of 1838. London, England.
- Urquhart, D. (1863). *The secret of Russia in the Caspian and Euxine: Or the Circassian war as affecting Poland, Georgia, and Turkey*. London, England: Hardinge Hardinge and Co.
- Urquhart, D. (Ed.). (1836). *The portfolio; or, a collection of state papers, illustrative of the history of our times*, 1(4). London, England: James Ridgway and Sons.
- Webster, C. (1947). Urquhart, Ponsonby, and Palmerston. *The English Historical Review*, 62(244), 327-351.

**YAKIN AĞ TARİHİ ALANINDA
GÜNCEL KONULAR VE
AKADEMİK DEĞERLENDİRMELER**

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com